

ORTA ÇAĞ'DA TEBRİZ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Dilber USUL*

Geliş Tarihi: 15.11.2021

Kabul Tarihi: 12.12.2021

Öz

Şehirler, farklı milletlerin ve halkların bir arada yaşadığı veya yaşamaya çalıştığı belirli idari, siyasi, askerî, tarihî, dinî, coğrafi ve iktisadi özelliklere sahip yerleşim yerleridir. Dil, din, inanç, örf, âdet, ekonomik, sosyal ve kültürel değerlerdeki farklılıklar, şehirlerin dolayısıyla da burada yaşayan halkların yaşantısını ve hayata bakışını etkilemektedir.

Tebriz, coğrafi konumunun sağladığı avantajla tarihî varlığı, tarım, hayvancılık ve ticaretten oluşan iktisadi yapısı, yeraltı ve yer üstü kaynaklarıyla zengin şehir olma vasfını fazlasıyla taşımaktadır. Zamanla bilim, sanat, dil, edebiyat vb. kültürel ve sanatsal birçok alanda sağlam alt yapısıyla, zengin mimarisıyla ve adından söz ettiren şahıslarla şehir, neredeyse her kesime hitap eden ve herkesi cezbeden bir duruma gelmiştir. Kendine özgü coğrafyası, iklimi, yaşam koşulları ve dünyaca ünlü halı ve sanatsal ürünleri ile günümüzde bile adından söz ettirmektedir. Orta Çağ'ın önemli şehirlerinden biri olan Tebriz, o dönemde de siyasi, idari, askerî, dinî, coğrafi, iktisadi, sosyal ve kültürel alanlarda dikkat çekmiştir.

Tebriz, Orta Çağ'da Samanî (893-389/711-999), Karahanlı (840-1212), Gazneli (963-1186), Büyük Selçuklu (1029-1157), Türkiye Selçuklu (1077-1318), Harezmsaş (1097-1231), Abbasi (750-1258), Çağatay (1227-1347), İlhanlı (1256-1335) ve Timur (1370-1507) dönemi gibi birçok devletin tarihinde yer almış, günümüzde İran'ın gelişmiş şehirlerinden birisidir. Özellikle İlhanlıların başkenti olmasıyla şehir, yeniden canlanmış ve önem kazanmıştır. Bütün bu özelliklerinden başka tarihî dokusuyla da gezilmeye ve anlatılmaya değer bir şehir olan Tebriz, birçok devlete, millete, seyyaha, ilim insanına ev sahipliği yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, İran, Ticaret, Sosyal, Kültür.

TABRIZ IN THE MIDDLE AGES

Abstract

Cities are settlements with certain administrative, political, military, historical, religious, geographical and economic characteristics, where different nations and peoples live or try to live together. Differences in language, religion, belief, customs, economic, social and cultural values affect the life and outlook of the cities and therefore the people living here.

With the advantage of its geographical location, Tabriz has the characteristic of being a rich city with its historical existence, economic structure consisting of agriculture, animal husbandry and trade, underground and surface resources. Over time, science, art, language, literature, etc. With its solid infrastructure in many cultural and artistic fields, such as rich architecture and famous people, the city has become a place that appeals to almost everyone and attracts everyone. With its unique geography, climate, living conditions and world-famous carpets and artistic products, it makes a name for itself even today. Tabriz, one of the important cities of the Middle Ages, attracted attention in political, administrative, military, religious, geographical, economic, social and cultural areas at that time.

Tabriz in the Middle Ages, in the past, Samanid (893-389/711-999), Karahanli (840-1212), Ghaznavid (963-1186), Great Seljuk (1029-1157), Turkey Seljuk (1077-1318), It took place in the history of many states such as Harezmsah (1097-1231), Abbasid (750-1258), Çağatay (1227-1347), İlhanlı (1256-1335) and Timur (1370-1507); It is one of the developed cities of today's Iran. The city was revived and gained importance especially as it became the capital city during the Ilkhanate Period. Apart from all these features, Tabriz, which is a city worth visiting and telling with its historical texture, has hosted many states, nations, travelers, scientists and scientists.

Keywords: *Tabriz, İran, Trade, Social, Culture.*

Giriş

Tebriz

Günümüzde *Tebriz*'in yer aldığı İran, coğrafi konumu bakımından güney-batı Asya ve Orta Doğu ülkesi olarak 25°-40° Kuzey enlemleri ile 44°-63° Doğu boylamları arasında (Mahmoudi, 2010: 7) Orta-Doğu ve Orta-Asya'nın yüksek düzlükleri arasında yer alan bir ülkedir. Dağlık bir bölge konumundaki ülke, yazın ve kışın oturulmak üzere iki kısımda incelenebilir (Hourcade, 2000: 392). İran, *Türkiye, Irak, Pakistan, Afganistan, Türkmenistan, Ermenistan* ve *Azerbaycan* devletleri ile komşudur (Mahmoudi, 2010: 7).

Geniş yüz ölçümü ve nüfusu ile İran'ın başkenti *Tahran* (8.500.000)'ı sırasıyla diğer büyük şehirlerinden *Meşhed, İsfahan* ve *Tebriz* takip eder (Hourcade, 2000: 392). *Tebriz*, "Doğu Azerbaycan" denilen eyaletin merkezinde olup şehrin kuzeyinde bulunan "Azerbaycan Cumhuriyeti" sınırına da 150 km mesafededir. Şehir, yüksek (1350 m) bir havzada "Urmiye Gölü"ne dökülen akarsuyun kıyısında yer almaktadır (Polat, 2010:14). İran'ın en büyük gölü olan "Urmiye Gölü" kıyısında en büyük yerleşim yeri *Tebriz*'dir.

Tebriz'in Coğrafyası

İlk çağlarda, "Maria Devleti" nin kurulduğu tarihlerde göl havzasında üç küçük kol vardı. Bu kollardan birinde gölün batısında bulunan sahilde yerleşmiş olan "Gilzan Kolu", ikincisi gölün güney sahilinde bulunan "Zamua Kolu" idi. Bu bölge "Maria Devleti"nin ambarı konumundaydı. Üçüncü kol ise "Urmiye Gölü"nü doğu sahilinde bulunmaktaydı. Burada *Dali Tayfas* yaşıyordu ve diğer iki kola nispeten daha çok gelişmiş bölgede, bağcılık ve bostancılık ileri seviyede idi (Polat, 2010: 14).

Bu akarsuyun kıyısında yer alması şehrin verimli topraklarının yanı sıra tarım ve hayvancılığını da geliştirmiştir. "Güney Azerbaycan" olarak da bilinen *Tebriz*, 105.952 km²lik yüz ölçümüyle İran'ın büyük şehirlerinden biri olarak Azerbaycan coğrafyasının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır (Aydoğmuşoğlu, 2007: 4).

Fransız gezgin ve kuyumcu *Jean Chardin* (1671-1673) "Seyahat-namesi"nde "*Burası çok büyük ve güçlü bir şehirdir. Şan, şöhrat, zenginlik, ticaret ve nüfus bakımından bu şehir, İran'ın ikinci büyük şehridir. Modern yazarların Polybius, Diodorus veya Ptolemaios'un verdikleri adlandırmalara göre ismine 'Orent' veya 'Borent' (Sehend Dağı) denilen bir dağın eteğinde, bir vadinin dip tarafında yer alıyor. Şekli çok biçimsiz, bu yüzden tarifi zor, ne duvarları ne de surları var. 'Spinça' adında küçük bir nehir içinden geçer*" (2014: 322) şeklinde ifade eder.

Tebriz, yer şekilleri bakımından iki dağın arasında bulunan ovada kurulup gelişmiştir. Ovanın kuzeyinde "Eynal Dağı" ve güneyinde "Sehend Dağı" yer almaktadır (Mahmoudi, 2010b: 173). Dağlar, çirliçiplaktır. Şehrin etrafında duvar yoktur. Soldaki dağlar, şehrin hududuna kadar sarkıyor. Bu dağlardan akan ırmakların suları gayri sıhhidir. Onun için içilememektedir. Bunlara mukabil olan dağlar, şehrin gerisine varıyor ve buraları serin

oluyor. Bu dağların tepeleri bütün yıl karla örtülüdür. Buradan akan ırmaklar çok güzeldir. Sağdaki dağların suları içiliyor. Güneye giden dağların tepeleri, birbirine o kadar yakındır ki âdeta bir dağın tepesi imiş gibi görünür (Aydoğmuşoğlu, 2007: 4). Papalığın özel emri ile Timur'un (1403) sarayına gönderilen İspanyol doğumlu ünlü seyyah Ruy Gonzalez de Klavijo (Clavijo) "Seyahat-namesi"nde, "*Buralardaki geniş ovalar, bu mevsimde oldukça mükemmel otlaklar oluşturuyor. Buralara kar, nadiren yağar ve hava çoğunlukla ılık olur. Tebriz'in kuzeyinden geçen birçok dağ silsilelerini aştıktan sonra bahçeler ve köylerle dolu bir vadiye indik. İklim, son derece müsait olduğu için burada üzüm bağları boldu. Üzümünden başka diğer meyvelerin de hepsi boldu. 'Aras Nehri', bu vadiye bakıyor*" (Clavijo, 2016: 228) diyerek Tebriz'in coğrafi ve fiziki yapısından bahseder.

İklimi ve Bitki Örtüsü

Tebriz'in iklimi ve bitki örtüsü oldukça farklıdır. Yaz mevsiminde bazı aylarda sıcaklık 40 dereceye kadar yükselmektedir. Yazları çok sıcak olan bölgede, kışları çok soğuk ve sert geçmektedir. Bu durumdan dolayı don olayları oldukça fazla görülmektedir. "Hazar Denizi"ne bakan kısımlar çok nemli ve yağışlı olmasıyla zengin ormanların olduğu konuma sahip bir bölgedir. Dağların kıyı ovalarında da nem oldukça fazladır (Mahmoudi, 2010b: 175). Doğu Azerbaycan, dağlık bölge olmasından dolayı burada karasal iklim etkili olmaktadır. Aynı zamanda bu bölge, üç iklim bölgesine ayrılabilir. Bu iklim bölgeleri "Soğuk Bölge" *Seleban (Savalan)* ve *Sehend*, "İlman Bölge" *Tebriz, Serab* ve *Eher*, "Sıcak Bölge" de *Mogan, Aras* kıyılarından ibarettir (Kıvrak, 2009: 18). Gerek fiziki ve coğrafi konumu gerekse uygun ve elverişli iklimi ve bitki örtüsü, Tebriz'in arzu edilen ideal ve önemli bir şehir olmasında etkili olmuştur.

İlk Çağlarda Tebriz

Şehrin en eski dönemlere ait tarihi, "Paleolitik", "Neolitik", "Kalkolitik", "Tunç" ve "Demir" çağı olarak beş bölüme ayrılmıştır. Avcılık ve toplayıcılık ile başlayan bu serüven, tarım ve hayvancılık, daha sonra madenin işlenmesiyle devam etmiştir. Tebriz şehri ve buraya yakın olan "Urmiye Gölü" kenarında arkeolojik çalışmalar yapılmış ve bu çağlar ile ilgili kalıntılar (Çıralı, 2020: 3) şehrin tarihinin çok gerilere dayandığını ve önemli bir yerleşim merkezi olduğunu ispatlamaktadır. Paleolitik döneme ait ilk kalıntılar, Tebriz'in güney yamacında ve "Urmiye Gölü" civarında, ilk insan izlerine M.Ö. 6000'li yıllara uzanan Neolitik dönemde ise ilk yerleşim yerlerine rastlanılmıştır. Bu yüzden Tebriz şehri, Ön-Asya'da en eski yerleşim yeri olarak gösterilebilir (Bakır ve Altungök, 2015: 69).

İlk çağlarda *Tebriz*'de ikamet eden kimselerin, şehrin yakınlarında bulunan "Yanık Tepe"nin yüksek yamaçlarında oydukları mağaralarda oturdukları arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya konulmuştur. Şehir, depremlerden dolayı "Urmiye Gölü"nü batı kıyılarına doğru kaymış olsa da yine kurulmayı, yerleşim yeri olmayı başarmıştır (Bakır ve Altungök, 2015: 68).

Daha sonra İran ile ilgili ilk kalıntılara M.Ö. IX. yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Ortadoğu'ya göç sırasında Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medlerin Tebriz şehrine yakın olan "Urmiye Gölü"nü güneydoğusunda, Perslerin ise batısında yer aldıkları bilinmektedir. İlk Çağlarda insanlar göl, nehir ve akarsu çevrelerinde yaşamayı tercih etmişlerdir (Naskali, 2000: 394). Bu sebeple İran'ın en büyük gölü olan "Urmiye Gölü" kıyısında en büyük yerleşim yeri Tebriz'dir (Polat, 2010: 14).

Tebriz İsmi

Coğrafi ve iklim şartlarının uygun ve elverişli olduğu bu topraklarda Tebriz adı, ilk olarak M.Ö. 722-705 yılları arasında Asur Kralı *II. Sargon*'un yazıtlarında "Tarmakisa" olarak geçmektedir. Eski Roma kaynaklarında "Tauris", "Tavres", "Ganzak", "Thebermais" ve "Beramais" olarak da kullanılmıştır. "Urmiye Gölü" kenarında olan *Ganzak* ve *Thebermais*'i

Tebriz şehrine bağlı iki köy olarak kullanan kaynaklar da vardır. Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı olan filozof *Strabon*, Tebriz şehri için “Gazakon” tabirini kullanmıştır. “Gazako” olan şehrin adını, Ermenilerin burayı istila etmesi üzerine adını değiştirdiklerini “Gazakon” yerine “Tavrez” olarak kullandıklarını söyleyen tarihçiler de vardır. Saka İmparatoru olan Alper Tunga'nın kızı olan Tomuris'in isim benzerliği üzerine bu şekilde kullanılacağı ihtimali de mevcuttur (Bakır ve Altungök, 2015: 65).

Önemli coğrafyacılar eserlerinde, Tebriz ismini farklı şekillerde kullanmışlardır. Örneğin İranlı *Hamdullah Müstevfî Kazvinî* ve Türk coğrafyacılarından olan *Kâtip Çelebi*, “a” harfiyle, *Semanî* ve *Yâkût el-Hamevî* gibi Arap coğrafyacılar, “e” harfiyle, Rum, Ermeni ve Rus coğrafyacılar ise “e” sesi ve “b” harfini “v” harfine dönüştürerek “Tavrez”, “Turej”, “Tavriz” ve “Davrej” olarak kullanmışlardır (Khabbazi, 2018: 4).

Arap ve Fars kaynaklarında “Tibriz”, Bizans kaynaklarında “Tabrezion”, Ermeni kaynaklarında “sıcak akış” anlamına gelen “Thavrez” olarak geçmektedir. Moğolların bir dönem önemli yerleşim yeri olan şehre “Thevriz”, şehrin büyük nüfus yoğunluğunu oluşturan Azerî Türkleri ve Osmanlı Devleti, “Tebriz” ismini kullanmışlardır. Batı kaynaklarında ise “Tavris” olarak geçmektedir. Evliya Çelebi kelimenin manasını Farsça, “sıtma dökücü” anlamına gelen “teb-riz” terkibine bağlamaktadır. Rus Doğu Bilimcisi Vladimir Minorskiy, Tebriz şehrinin volkanik dağlarından olan “Shendin Afeti” ile ilişkilendirerek “hareket döken, saçan” anlamını vermiştir. Diğer bazı araştırmacılar ise adının Hazar Türklerinin “Tavr” boyundan geldiğini ileri sürmektedirler (Bilgili, 2011: 219). Bir başka kaynak, şehirde volkanik dağ olmasıyla dağın geçmişte patladığı ve püskürmesiyle aşağı doğru akan lavlar üzerine şehrin adının “ateş saçan” anlamında kullanıldığı ancak dağın volkanik faaliyeti, eski çağlarda özelliğini kaybetmesi ve o dönemde İran dillerinin konuşulmaması, bu ihtimali zayıf bırakmaktadır” (Bakır ve Altungök, 2015: 67).

Diğer taraftan şehir, deprem kuşağı üzerinde olmasıyla çok sayıda kaplıcaı içerisinde barındırmaktadır. Bu sebeple Tebriz isminin ortaya çıkışı bazı rivayetlere göre Abbasî Halifesi Harun Reşit (763-809)'in eşi Zübeyde Hatun'a atfedilmiştir. Şehir, 791 yılında ateşli hastalığa yakalanan Zübeyde Hatun'un Tebriz'deki kaplıcalara girerek burada iyileşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Evliya Çelebi, bu olay dolayısıyla Tebriz adını “teb-riz” (sıtma dökücü) terkibine bağlamak istemiştir (Coşkun, 2020: 3). Başka bir kaynak ise “791'de Abbasî Halifesi Harun Reşit'in eşi Zübeyde Hatun'un ateşli bir hastalığa yakalanması sebebiyle Tebriz'de ünlü olan kaplıcalara şifa niyetiyle gittiği ve burada şifa bulup iyileştiği...” için Farsça'da *teb* “ateş” ve *riz* “akıtan, döken” manalara gelmesiyle Zübeyde Hatun'un şehrin ismine *Teb+riz* ismini verdiği söylemektedir (Aydoğmuşoğlu, 2007: 11).

Bu bilgiyi ilk defa Hamdullah Kazvinî, “Nüzhetü'l-Kulüb” adlı eserinde bahsetmiştir. Azerbaycan'ın meşhur şairi, 12. yüzyılda *Hakanî*, *Şirvanî* şairlerinden birinde bu hikâyenin uydurma olduğunu belirtse de Orta Çağ tarihçileri, bu hikâyenin rivayetini tekrar etmekten çekinmemişler. Hamdullah Kazvinî'den önce 13. yüzyılda yazılmış “Acayip ed-dünya” eserinin müellifi Tebriz isminin Zübeyde Hatun tarafından ortaya atıldığını yazmaktadır (Bedirhan, 2017: 224). Abbasî Halifesi Harun Reşit'in eşi Zübeyde Hatun'un bu kaplıcalarda şifa bulduğu (Polat, 2010: 10), şehrin havasından ve suyundan hoşlanıp Memun (813-833)'a hamile kaldığı için Tebriz'i yurt haline getirip buraya çok miktarda para harcamış ve köşk yaptırmış (Coşkun, 2020: 4); *Harun Reşit* tarafından ise imar edilip surlar ile çevrilince şehrin önemi artmıştır (Bilgili, 2011: 219).

Nitekim Azerbaycan'ın birçok şehrini ve kentini araştırsalar da aydınlığa kavuşturamayan bazı araştırmacılar ve tarihçiler mevcuttur. 1841 yılında Tebriz'de kaldığı 16 gün boyunca araştırma yapan Fransa Devleti'nin sefiri *Flanden* ne kadar çok araştırma yapsa da “Tebriz” kelimesinin menşeinin hangi dilde olduğunu tespit edemediklerini ve bu konuda fikir ileri süremediklerini dile getirmiştir. Bir diğer araştırmacı ve Azerbaycan tarihçisi olan Seyit

Ahmet Kesrevî, kelimenin menşesi hakkında bir sonuca varamamış ve eserinde “Tebriz” kelimesinin manasını anlayamadığını ve bu konuda araştırmalarını sürdüremediğini söylemiştir (Polat, 2010: 12).

Tebriz’de Dil Unsurları

İlk Çağlarda Tebriz halkının dili, Hazarların da konuşmuş oldukları “Eski Saka” ve “Manna” dillerinin farklı bir şeklidir. Dilin sözcük anlamı “Hazari” ve “Adari” kelimelerine dayanmaktadır. Bu dilin sözcük anlamını Azerbaycan’a adını vermiş olan “Adur” kelimesinden almış olduğu yönünde görüşler vardır. “Adur” sözcüğü, günümüzde Sakaların devamı olan “Zaza” ve “Azerî” dillerindeki “ateş” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu sözcük eski Saka diline ait olmakla birlikte kaynağını öz Türkçe bir sözcük olan ve daha sonraları Fars diline de girmiş olan “od” (ateş) kelimesinden almıştır. “Adur” sözcüğü, “od” kelimesinin sonuna “yer” ve “ülke” anlamı katan “an” ekinin getirilmesiyle “od-ur” şeklinde türetilmesi sonucunda elde edilmiştir. Bu bölge halkının kullanmış olduğu dil, “ateş halkının dili” anlamında “Azerî” şeklinde ifade edilmiş ve sonraları günümüzde de kullanılan Azerî Türkleri’nin kullandığı “Azeri” şeklini almıştır. “Aduri” dili, Tebriz kentinin Ön-Asya’ya Türk göçlerin gerçekleştiği dönemlerde Türkmenler tarafından iskânıyla beraber, Selçuklu ağzıyla birleşmiş ve bugünkü “Azerî” dilini ortaya çıkarmıştır. Tebriz’de “Azerî” dili, dışında Saka menşeli bir dil olan “Dari” dili de Tebriz şehrinde konuşulan diğer bir dil idi. Bununla birlikte XI. yüzyıla kadar Tebriz şehrinde hiçbir şekilde Türk dillerinin konuşulmadığı ancak “Selçuklu Dönemi”nden itibaren Tebriz’e yerleşen Türklerin yerel “Aduri” dilini konuşulmasıyla bugünkü “Azerî” dilinin ortaya çıktığı da ileri sürülmektedir (Bakır ve Altungök, 2015: 88). Ancak bu ifade çok kesin olmakla birlikte Orta Çağ’da Tebriz’de konuşulan dillere dair başka kaynaklardan da farklı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Tebriz ve Komşuları

Orta Çağ’ın önemli siyasi otoriterlerinden Karahanların (840-1212) kurmuş oldukları devletin Tebriz’e dair faaliyetleri hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak Tebriz’e yakın olarak Horasan Bölgesi’nde Araplar ile mücadelelerini görmek mümkündür (Yazıcı, 2017: 595). Bu süreçte Karahanlı-Abbasi ilişkilerine dolayısıyla Tebriz’e dair fazla bilginin bulunmaması dikkat çekici bir husustur.

Oysa Abbasî Halifesi Mütevekkil-Allah (847-861) döneminden itibaren zaman zaman şehre hâkim olan Revvadîler, Abbasîlerin (750-1258) zayıflamasıyla bir süre başşehir yaptıkları Tebriz’i bağımsız şekilde yönetmişler böylece Tebriz, Abbasîlerin elinden çıkmıştır (Bilgili, 2011: 219). Buna karşın aynı dönemin hanedanlarından “Büyük Selçuklu” (1029-1157) hükümdarı Tuğrul Bey, (1040-1063) Revvadîlerin merkezi olan Tebriz’i ele geçirdiğinde babası, dedesi gibi o da Müslümandı. İran’da birçok imar faaliyetinde bulunmuşlar; camiler, medreseler, mezar anıtları yaptırmışlardır. Ancak Tebriz’de herhangi bir imar faaliyeti görülmemektedir. Bunun sebebi ya imar faaliyetlerinde bulunmadıkları ya da Tebriz’deki depremlerden tahrip olunup silinmiş olması ile açıklanabilir. Büyük Selçukluların birkaç siyasi faaliyet dışında Tebriz’e gidip yerleşmemeleri, bu yüzden de dinî faaliyetlerde bulunmamış (Ocak, 2009: 375) olmalarının altında başka ciddi sebepler aramak gerekir. Zira İran coğrafyası kendilerine oldukça yakın olmakla beraber Tebriz siyasi, coğrafi, iktisadi ve dinî anlamda önem verilmeyecek ve göz ardı edilecek değerde bir şehir değildi.

Türkmenlerden İldigız (1186-1191)’ın hükümdarlığı sırasında da Tebriz, Azerbaycan’ın başkenti olmuştu. Cengiz Han (1162-1227)’a hemen hemen mücadelesiz teslim olduğu zaman hatırı sayılır kültürel hayata sahip zengin bir ticaret şehriydi (Jahn, 1971: 29).

Tebriz, komşu topraklarda hüküm süren Harezmsahlr (1097-1231) zamanında da önemini korumakta ve devletler arası mücadelelere sebep olmakta idi. 4 Ağustos 1225’te Sultan

Celaleddin Harezmsah (1220-1231), Tebriz'e girdiğinde Azerbaycan Atabeği Özbek (1210-1225), Celaleddin'in korkusundan payitaht Tebriz'den kaçıp Gence'ye gitmiştir. Böylece savunmasız kalan şehri Celaleddin kolayca ele geçirmiş (Aydoğmuşoğlu, 2007: 38) Azerbaycan ve Arran'ı topraklarına katıp Tebriz'i başşehir yapmıştır (Aydoğmuşoğlu, 2007: 39). Celaleddin, Tebriz'i altı yıl muhafaza etti ise de sonuna doğru başarısızlıkları kadar şahsi davranışı ile de vaziyeti ciddi suretle sarsılmıştı (Aydoğmuşoğlu, 2007: 42). Harezmsahlar, Moğolların doğudan gelen baskısına karşı daha fazla direnemediler (1230/1231). Azerbaycan'ı terk ettiler. Moğolların Azerbaycan'ın hakiki can noktası Tebriz de dâhil olmak üzere eyaleti hâkimiyeti altına almalarıyla Tebriz'deki hâkimiyet de el değiştirmiş oldu (Özcan, 1994: 16).

Tebriz'de Moğollar

Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın idaresindeki "Çağatay Hanlığı" (1227-1347) döneminde, Tebriz şehri ile ilgili bilgiler fazla bulunmamaktadır (Çınar, 2019: 36). "Çağatay Devleti"nin sınırları Horasan'a kadar dayanmaktaydı. O dönemde İran'ın önemli şehirlerinden olan Tebriz'de İlhanlılar (1256-1335/36) kurulmuş ve İlhanlıların başkenti haline gelmişti. Devletin kuzey sınırı ise Aral ve Balkaş göllerinin arasındaki hattan başlayarak Altaylara kadar uzanmıştı. Bu sınırlar tam anlamıyla Çağatayların siyasi çizgisini yansıtmadığı için çoğu zaman İlhanlılarla karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur (Çınar, 2019: 37). İlhanlıların kurduğu bu coğrafyada kendisinden önceki dönemde Sasanîler (224-651) ve Abbasîler (750-1256) bulunmuşlardır (Yılmaz, 2017: 8). Arapların da Azerbaycan kapılarını açmalarındaki nedenlerden biri, buranın iyi hava şartlarının ve bereketli topraklarının olmasıdır. Bu yüzden bölgeye yerleşip yaşamaya başlamışlardır (Çıralı, 2020: 19).

İlhanların başşehir, Tebriz olup İlhanlılar, 1256 yılında kurulmuş, 1295 yılında tam bağımsız hale gelmiştir (Yuvalı, 2000: 102). İlhanlıların ilk hükümdarı Hülügü Han (1256-1265), Hoca Nasreddin Tusî başta olmak üzere devletin ünlü ilim adamlarını bir araya toplamıştı. İlim adamlarını bir araya toplama sebebi, şehrin merkezi olduğunu herkese duyurmak istemesi ihtimali yüksektir. Ayrıca kendisinden kilometrelerce uzaktaki "Moğol Devleti"ne tabi olan "Türkiye Selçuklu Devleti" sultanları III. İzzeddin Keykavus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler tabinin tabi durumuna düşmüşler ve Hülügü'nün isteği üzerine hediyelerle Tebriz'e gelmişlerdi (Aydoğmuşoğlu, 2007: 47). Tebriz, Abaka Han (1265-1282) döneminde resmî olarak başkent olmuş ve Olcaytu Han (1280-1316)'ın tahta çıkışına kadar Abaka Han'ın halefleri devrinde bu durumunu korumuştur. Tebriz şehrinin Abaka Han zamanından itibaren devletin başkenti olduğu kaydedilmektedir (Polat, 2010: 53). Tebriz, bu muazzam imparatorluğun batısında birkaç sene önce büyük hakan Kubilay (1215-1294) tarafından başkentliğe yükseltilen Pekin şehri ile aynı mühim rol oynamaktaydı (Jahn, 1971: 29).

Tebriz, Moğolların hâkimiyeti altında birleşen İran bölgelerinin politik merkezi olarak kaldı. Bu politika, aslında İran sınırlarının dışına çıkmakta ve kelimenin tek manası ile "Cihan Siyaseti" idi. Bu, siyasi faaliyetler açısından Tebriz, Doğu ile Batı arasında çeşitli hususlarda araç bir şehir konumundaydı. Şehir, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'dan Olcaytu Han'ın idaresi altında bulunan zamana kadar iktisadi ve kültürel hayatın en parlak dönemlerini yaşarken bir taraftan Büyük Han (Kubilay)'ın diğer Moğol prenslerinin, Hindistan ve Mısır elçilerinin diğer taraftan da Avrupa krallarının, Bizans İmparatoru'nun ve Papa'nın elçileri burada buluşmaktaydılar (Jahn, 1971: 29).

Geyhatu (1291-1295) selefleri zamanında büyük ölçüde para sıkıntısı vardı (Polat, 2010: 56). Geyhatu, Çin elçisi Pulad-Çinsang'ı çağırıp onunla görüştüktan sonra Çince "çav" adı verilen kâğıt para bastırılması için çev-hanelerin kurulmasını emretti (Yuvalı, 1996: 45). Kâğıt paranın bastırılmasıyla madenî para yasaklanmıştı. Sanayi ve ticaret geride kalmış, herkesin gıdasını kırlarda aramaya başlamasıyla şehir boşalmıştı. Tebriz, baştan başa harap olup batma tehlikesine sürükleniyordu. Bunun üzerine madenî para yasağı gevşetilmiş ve

tekrar geri gelmiştir. Kâğıt paranın icadının iyi değerlendirilememesiyle devletin mali icraatına karşı güvenin ortadan kalkmış bulunması düşüncelerinin tam tersi haline gelmesinden (Spuler, 1957: 101) Geyhatu döneminde Tebriz'in ekonomik açıdan yavaş yavaş önemini ve değerini yitirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak sosyal hayatın da etkilendiği söylenebilir.

Geyhatu'nun vefat etmesiyle yerine geçen *Gâzân Han* (1295-1304) döneminde ise Tebriz, en parlak devrini yaşamıştır. Tebriz, bir ülkenin başşehri olabilecek büyüklüğe sahipti. Ancak şehir, "İlhanlı İmparatorluğu" nun başkenti olarak kazandığı değer ve önemi siyasi ve idari alanda bir daha kazanamayacaktı (Polat, 2010: 57).

Ticaret

Ekonominin iki ana unsuru ticaret ve pazar anlayışı Eski Çağlardan beri var olup hızla gelişmektedir. Ticaret ve pazar ekonomisi birbirine sıkıca bağlı olup etkileşim içindedir. Pazara sahip ve egemen olan ile ticareti elinde bulunduran toplumlar, her zaman refahın oluşmasına dolayısıyla da bilim ve sanatın gelişmesine de ön ayak olmuşlardır. Yaşamın vazgeçilmez gereksinimlerinden biri olan ticaret, insanlar iletişime başladıkları andan itibaren varlığını sürdürmüş ve toplumların ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamıştır (Bozkurt, 2002: 155). İlk çağlardan günümüze siyasi, idari, dinî, kültürel ve sosyal alanlardan başka 1350-1500 m deniz seviyesi yüksekliğinde olan Tebriz'in önemini artıran bir başka neden de kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde bulunan önemli yollar üzerinde olmasıdır (Bakır ve Altungök, 2015: 68).

Tebriz-Halep Yolu, XI. yüzyılda hayli işlek güzergâhı olan bir yoldur. 1046'da bu yolu kullanarak hacca giden Nasır-ı Hüsrev, bu yol güzergâhını eserinde detaylı bir şekilde anlatmıştır (Eskikurt, 2014: 25). Seyyah Tavernier, bu yoldan şöyle bahseder: "*Bu Tebriz-Halep Yolu, at sırtında toplam 32 gün çeker. Ne var ki bütün yollardan daha kısa olmasına ve çok az yerde gümrük ödenmesine karşın ülkeyi işgal eden beylerin kendilerine kötü davranmasından korkan tüccarlar bu yolu izleme serüvenini pek ender göze alırlar. Zira soyulduklarında (bu sık sık olur) bu haksızlık karşısında haklarını hangi beye giderek yapabileceklerini bilmezler; hatta beyler bırakın bu adaletsizliği cezalandırmayı, ona icazet verirler. Eşkiyalar, İran'dan dönen kervanlarla değil, daha çok İran'a gidenlere saldırırlar. Çünkü kervanlar, İran'a giderken gümüş götürürler ve İran halkı da gümüşü çok severler...*" (1980: 297). Tavernier'in verdiği bu bilgilerle değerli maden ve ziynet eşyalarının taşındığından haber verirken aynı zamanda bu yolun emniyetsiz ve zor olduğuna da dikkat çeker. Buna rağmen daha sonraki dönemlerde bu güzergâha başka yollar da ilave edilerek yol daha da genişletilmiş, yolun önemi ve işlevi artırılmıştır. Zamanla ticaret ve kültür merkezi olan bölge, Anadolu ve Mezopotamya arasında köprü görevini üstlenmiştir (Çıralı, 2020: 34).

Tebriz-Ayas Yolu arasındaki güzergâh üzerinden özellikle XIII. yüzyılda Doğu memleketleriyle Avrupa arasında deniz yoluyla sürdürülen ticaret hayli işlerlik kazanmıştır (Eskikurt, 2014: 26). Bu yolun VIII.-XIV. yüzyıllarda ne derece rağbette olduğunu bu yola ait kaynaklardaki kervansaraylar ve köprülerin fazlalığından anlaşılabilir (Özergin, 1959: 78). Orta Çağ, Ortadoğu ana ticaret yolu, İran topraklarından geçtikten sonra Bizans İmparatorluğu'nun başşehri İstanbul'a kadar devam etmekte ve buradan Avrupa'ya intikal etmekte idi. İşte bu ana yolun değişik bir güzergâhı olan Tebriz-Ayas Yolu, Venedikli ve Cenevizli tüccarların Doğu Akdeniz'de faaliyet göstererek Çin ve Hindistan'dan gelen ticari eşyayı, Bizans İmparatorluğu'nun başşehrinden değil, daha müsait olan deniz yolu ile Doğu Akdeniz limanlarından Avrupa'ya nakletmeye başladıkları devirden yani XII. yüzyıldan itibaren teessüs etmiş ve ehemmiyet kazanmıştır (Özergin, 1959: 79). Bu yolun deniz bağlantısıyla Avrupa'ya kadar gitmesi o dönemin şartlarına göre oldukça önemlidir.

Tebriz-Karadeniz Sahilleri, coğrafi konumu ve ticaret yolları açısından gelişimini devam ettirmektedir. Önemli ticaret yollarından "İpek Yolu", İran ile Türkiye'yi birbirine bağlayan eski Türkiye-İran transit yoludur. Bu yolun "Haçlı Seferleri"nin yapıldığı tarihte (1096-1272), Tebriz'den Erzurum'a ulaşan "İpek Yolu" üzerinde kurulması, şehrin gelişiminde etkisi büyüktür (Mahmoudi, 2010a: 29).

Tebriz'i Karadeniz sahillerine bağlayan yollar, mevcut yol şebekesinin durumuna ve bu devirde Karadeniz sahillerinde bulunan limanların faaliyetine göre iki istikamet takip etmektedir. Bunlardan birincisi Tebriz'den Erzurum'a gelip buradan sonra batı-kuzey istikametini takip ederek Trabzon limanına ulaşır. Diğeri ise daha uzun mesafe katederek Erzurum'dan itibaren batıya doğru devam edip Erzurum-Sivas ve Amasya üzerinden Samsun veya Sinop limanlarına bağlanmıştır (Mahmoudi, 2010b: 102). Bu sebeple Tebriz, bol ve kolay kazanç getirisi ile her zaman vazgeçilmez şehirlerden olmuştur.

Tebriz, İran'ın "Batı Kapısı" olarak görülmektedir. Asya'nın doğusu ile batısını birbirine bağlayan köprü görevini üstlenen "İpek Yolu", ticaretin gelişiminde önemli yer tutmaktadır (Mahmoudi, 2010b: 173). Erken Orta Çağda, "İpek Yolu" üzerinde önemli bir konuma sahip olan Tebriz, Doğu ve Batı'nın buluşma noktasında önemli bir pazar kenti halini almış ve bu konumdan dolayı "darvezey-i maşrik-ı zemin" (Doğu ülkesinin kapısı) adıyla anılmaya başlamıştır. Bölgenin önemli ticaret ve endüstri merkezi olma özelliğine sahip olan Tebriz şehri, dokuma sanayi ve özellikle halıları ile meşhurdur. Sasanîler döneminde (224-651), Azerbaycan eyaletinin önemli bir halıcılık dokuma merkezi konumundaydı. Dokumacılığın yanında inşaat sanayisinin yanı sıra şehir, *tarım* aletleri ve ev eşyası üretiminde de önemli bir yere sahipti. İbn'ü-l Havkal, "*Tebriz kentinin Azerbaycan'ın en aktif ticaret merkezi olduğunu ayrıca buradaki dokuma ve kumaş endüstrisinin de bir bu kadar ilerleme kaydettiğini hatta Ermeni kumaşlarının bile bu şehirde dokunduğunu dile getirmektedir. Şehirde altın sırma ile işlenmiş ipeklerden başka daha pek çok türde ipekli kumaşlar imal ediliyordu ve bu kumaşlar yüksek fiyatlarda alıcı bulmaktaydı. İpekli dokumanın yanı sıra kadife üretimi de yaygın bir yere sahipti. İpek ve kadifenin yanı sıra burada Attabî, Saklaton, Hataî ve Atlas kumaşlar dokunuyor, bunların büyük bir kısmı doğu ve batı ülkelerine ihraç ediliyordu. Tebriz'de dokunan tekstil ürünlerinin Çin'in en uzak noktalarına kadar gönderildiğinden...*" bahsetmektedir (Bakır ve Altungök, 2015: 81).

Dönemin önemli coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî de "*Bu şehirde kumaşların en âlâsı Elabî, Segkatul, Khatayî, Atlas ve Tafta ile yapılmış güzel giysiler mevcut ve bu giysiler doğudan batıya olan bütün şehirlere gönderilmektedir*" diye bahseder. Şehir, "Atabeyler Dönemi"nde ticarete zirveye ulaşmış ve dönemin önemli ticari merkezlerinden olmuştur. Tebriz, Moğollar tarafından iki kez kuşatılmış; dönemin valisi, çok büyük hediyelerle Moğolları karşıladığı için şehir, "Moğollar Dönemi"nde ayakta kalmayı başarmıştır (Bedirhan, 2017: 227).

İtalyan gezgin Marco Polo (1254-1324) "Seyahat-namesi"nde, "*Tauris büyük bir şehirdir. Hirak eyaletinde birçok şehir ve kale yer alır ama Tauris en muhteşem ve nüfusu en yüksek şehirdir. Şehir sakinleri geçimini ticaretle ve zanaatla sağlar. Burada altınla dokunan çeşitli kumaşlar ve çok değerli ipekli kumaşlar imal edilir. Şehir öyle bir konumdadır ki, Hindistan'dan, Baldak'tan, Moksul'dan, Kremessor'dan ve Hristiyan ülkelerinden tüccarlar, buraya gelip çeşitli mallar alıp satarlar. Burada değerli taşlar ve bol miktarda inci bulunur. Burada yabancı tüccarlar çok kazanç elde eder, ama şehir halkı genelde yoksuldur*" (2019: 62) derken buralara gelen diğer seyyahların da görüşlerini ve Tebriz hakkındaki notlarını destekler.

Ancak Celaleddin Harezmsah (629/1231) sonrası Moğolların Azerbaycan'a hücumu, ülkenin iktisadi hayatını berbat hale getirmiştir. Bu sırada şehirler, tamamıyla dağılmıştı. Ticaret kervan yolları, tehlikeli vaziyete düşmüştü. Hamdullah Kazvinî, "*Moğolların hücumu*

devrinde büyük dağıntılar olduğunu...” yazar. Mevcut olan rakamlarda bu farkı tasdik etmektedir. Böyle bir vaziyet Tebriz şehrinin iktisadi hayatına ağır tesir göstermiştir. Tacirlerin geliş-gidişi kesilmişti. Tebriz’e Moğollar üç defa hücum ettiler. Tebrizliler, onlara hediyeler vererek şehrin talan edilmesini önlemişlerdi. Bu vaziyet diğer şehirlere nispeten Tebriz’in ayakta kalmasına sebep olsa da onun dâhilî ve haricî ticaretine ağır darbe indirdi. Çünkü diğer şehirlere iktisadi alakaya girmeden hiçbir şehir, dâhilî ve haricî ticaretini inkişaf ettiremezdi (Onullahi, 1982: 47).

İlhanlı hükümdarı Hülagü Han (1256/1265) de Azerbaycan bölgesine değer vermekteydi. Azerbaycan’ın güzel otlakları Hülagü’nün ilgisini çekiyordu. Ayrıca Azerbaycan’ın şehir ve köylerinde dokumacılığa büyük önem vermekteydi. Bu yüzden İlhanlılar ve “Altın-Orda Devleti” mücadele halinde bulunmaktaydılar (Aydoğmuşoğlu, 2007: 46). Bu toprak kavgası dolayısıyla ticari çatışma iki akraba devlet arasında yıllarca devam etmiştir.

Geyhatu (1291/1295) devrinde “İlhanlı Sarayı”na ulaşan seyyah *Marco Polo*’nun gözlemlerine göre: “*Tebriz, Irak eyaletine ait olan, çok tanınmış, üstün, geniş ve çok asil bir şehirdir. Buranın halkı genellikle ticaret ve imal eşya ile uğraşır ve bu işlerle geçinir. Bu imal eşyayı değişik ipek çeşitlerinden meydana gelen eşyalar oluşturur. Bazen bu eşyalar, altın ile birlikte dokunur (yani ipek ve altın karışımı) ve yüksek fiyata satılır. Tebriz, ticaret için çok avantajlı bir konumda yer almaktadır ki Hindistan’dan, Bağdat’tan, Musul’dan, Hürmüz’den ve Avrupa’nın diğer şehirlerinden gelen tüccarlar, buraya uğrarlar; çok sayıda mal alıp satarlar. Çok değerli taşlar ve inciler, bol miktarda bu yerden (Tebriz) temin edilebilir. Buradaki tüccarlar, varlıklısı fakat halkı genelde fakirdir*” (Aydoğmuşoğlu, 2007: 53).

Tebriz, Timur döneminde de Orta ve Ön Asya’da sınırları aşan canlı ticaret hayatına sahipti. Ancak doğu-batı ticaretinde, İlhanlılar zamanında oynadığı ticari canlılığı devam ettirememişti. Ticari ilişkiler için başka yollar düşünülmüştü. Sultaniye, özellikle Timur zamanında önem kazanmış ve ticari olarak iyi duruma gelmişti. Ancak Tebriz’in önemini tamamen kaybettiği söylenemez. Çünkü Hürmüz’den inci ve sedef gibi kıymetli taşlar, Sultaniye ile Tebriz’e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe haline getiriliyor, daha sonra Kefe ve Trabzon gibi Hristiyan şehirleri ile diğer İslam ülkelerinden gelen tüccarlara devrediliyordu (Aydoğmuşoğlu, 2007: 76).

Tarım

Ekonominin bir diğer önemli faktörü olan tarım, ilk çağlardan bu yana insanlığın yaşam kaynağı olmuştur. Araştırmalara göre tarımın geçmişi günümüzden 10.000 yıl öncesine kadar dayanmaktadır. İlk tarım örneklerinin ardından zamanla birçok toplum arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak tüm dünyada yaygınlaştı. Tarım sayesinde insanlık, göçebe hayattan toplu yaşama geçmiş, günümüzdeki devletler oluşmuştur (Mahmoudi, 2010b: 157).

Orta Çağ’da daha çok ticaret şehri olarak ön plana çıkmış olan Tebriz’in tarımı hakkında genelgeçer bilgiler verilebilir. Tebriz’de yetiştirilen ürünler arasında ilk sırayı buğday almaktadır. Her türlü iklim şartında yetiştirilmesi ve halkın temel gıdası olan ekmeğin yanında ihtiyaç olan bulgur, yarma ve nişastanın da buğdaydan yapılması bu ürünün üretiminin en fazla olmasının önemli sebeplerindendir. Buğdaydan sonra arpanın yetiştirilmesi hem temel insan gıdası olması hem de hayvan yemi olarak kullanılmasıyla şehirde çokça yetiştirilmektedir. Buğday ve arpadan sonra yetiştirilen ürün darıdır. Darı da hem hayvan yemi hem de yiyecek olarak kullanılmaktadır (Özcan, 1994: 58). Günlük hayatın vazgeçilmez gıdalarından buğday, arpa, yarma ve darı vs. gibi tarım ürünlerinin milattan önceki dönemlerden günümüze kadar her yerde olduğu gibi burada da yaygın bir şekilde üretildiği ve tüketildiği söylenebilir.

Evlıya Çelebi'nin "Seyahatnamesi"nde, "Tebriz şehrinin tarım mahsulatı için dört tarafındaki yedi adet nahiyelerinde ve Tebriz ovasında yetişen yedi çeşit buğdayın gayet taneli olduğundan, baklası ve arpasının bol yetiştiğinden, yedi çeşit pamuğun ve sebzeleri bol yetişen, bolluk ve bereketi geniş toprakları ve bakımlı bir diyarı olduğundan..." bahseder. Ayrıca "bin çeşit meyveleri ancak necm-i halef armudu, peygamber armudu, sabet milanisi, tatlı zerdalisi, necm-i Ahmedî, ufak üzümü, nazakısı, melikisi, taberzesi, hıziye-i meceddini, baknarı, sarı alusu ve kadınlar armudu... bin çeşit meyveler, Şam'da dahi olmaz, meğer İstanbul'da ola meşhurdur" (Dağlı ve Kahraman, 2016: 291) diye Tebriz'in tarım ürünlerinden haber verir.

Burada yetiştirilen diğeri bir ürün ise pamuktur. Pamuk, iplik ve dokuma sanayinin ham maddesini teşkil etmesi bakımından önemli bir sanayi bitkisidir. Çoğunlukla sulak ve nemli bölgelerde yetiştirilen pamuk, Tebriz sancağında "Acı-çay"ın kolları tarafından sulanan bir kolunun içinden geçen alüvyonlu geniş bir ovanın kuzeydoğusunda, Tebriz'in ovaya sınır olan bu bölgelerinde üretilmekteydi. Bir diğeri bitki, karaburçak ise kuraklığa dayanıklı ve her türlü toprakta yetişen hayvan yemi olarak kullanılan ve taneleri mercimeğe benzeyen bir bitkidir (Özcan, 1994: 59).

Ayrıca Tebriz'in dokuz mahalleden yedisinde bağlar ve bahçeler bulunmaktadır. Bağcılığın olması ile üzüm üretiminin şehirde mühim yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bağcılığın bu kadar yaygın olmasının sebepleri arasında bakımının ağır olmaması, hububat ekimine müsait olmayan yerlerde de yetiştirilmesi, ikliminde elverişli olması söylenebilir. Bağcılığın uygun olması ile üzümde elde edilen şıra üretimi de mevcuttur. Tebriz'de tarım bu şekildedir (Özcan, 1994: 60).

Hayvancılık

Tebriz, hayvancılık konusunda adını duyurmuş bir şehir değildir. Sadece koyunlarının İspanya'daki koyunlara benzediği lakin İspanya koyunlarından bir çeyrek daha şişman olduğu bilinmektedir (Bayat, 2014: 29). Bundan başka "Hazar Denizi"ne bakan az sayıda ormanlarda kaplan, leopar, ayı ve tilki; ormanların yanı sıra çöllerde boş topraklarda ceylanlar, dağlık olan bölgelerde ise yaban keçileri yaşamaktadır (Mahmoudi, 2010b: 175) ki dönemin hükümdarlarının ve şehzadelerinin savaşçılık yetilerini geliştirmek ve tecrübe kazanmak üzere avlanmak veya av sürmek için tercih edilebilir koşullara sahiptir.

Yeraltı ve Yerüstü Kaynakları

Yeraltı ve yerüstü kaynaklarına gelince yapılan kazı çalışmalarında çıkartılan bakır ve altın, süs eşyaları çok eski devirlerde İran Platosu'nda altın işlemeciliği ve kuyumculuğun ne derece önemli olduğunun bir delilidir. Altının değeri sayesinde tarih boyunca ayakta kalan bu sanat dalı zamanla gelişip zenginleşmiş ve hatta sadece elle üretilen bu madenlerin atölyeleri, İran'ın birçok şehrinde ve özellikle Tebriz'de yayılmıştır. Bayanların her zaman gözdesi olan bilezik, gerdanlık, küpe ve yüzük dışında diğeri altın gümüş eşyalar, tepsiler, bardak kulpları, vazo, şamdan vb. kuyumcuların hünerli elleriyle üretilmektedir. Kuyumcu atölyeleri genellikle İran'ın tüm eyaletlerinde özellikle de İsfahan, Horasan ve bilhassa Tebriz'de çok yaygındır. Eski devirlerden bakır kaplar üzerine yapılan kalem işlemeciliği İslam sonrası dönemlerde daha da zenginleşti. Bu dönemlerin en büyük özelliği, üzerlerinde "hüsn-i hat" ile yazılan Kur'an ayetleri ve edebî eserlerin bulunmasıdır ve ayrıca bu tarihî süs eşyaları, dünyanın en gözde müzelerinde sergilenmektedir. Tarih öncesi çağlardan zanaatçıların nasıl örgütlendikleri ile ilgili kesin belgeler elde bulunmadığından el sanayi kapsamındaki ürünler aile işletmelerinde üretilmiştir (Mahmoudi, 2010b: 136).

Demografik Yapı

Tebriz'in kuruluşu, İslami devrede VII. yüzyılın sonlarında Harun Reşit (786-809)'in hanımı Zübeyde Hatun'a bağlanmaktadır. X. yüzyılda Tebriz ehemmiyeti haiz olmayan bir şehirdi. XIII. yüzyılda ve Moğol hâkimiyeti devrinde gitgide gelişmeye başlamıştır. Burasının

başşehir olmasının sebebi, bir dereceye kadar daima kuzeyden ülkeyi tehdit eden akın ve yağmaların def'i için askerî kuvvet bulundurulması gereğidir. Ayrıca daima göçebeleri kendine doğru çeken memleketin tabii vaziyeti de biraz olsun buna tesir etti. Göçebeler, buralarda sürüleri için yüksek otlaklar, kendileri için ise rüzgârdan korunan kışlaklar buluyorlardı (Barthold, 1963: 79).

Sakalardan itibaren erken Orta Çağ'a kadar sürekli olarak el değiştiren bu şehir, çok farklı kavimler gelmiş yerleşmişlerdir. Bundan dolayı şehir nüfusu, farklı demografik özellikler göstermektedir (Bakır ve Altungök, 2015: 64). Dönemin önemli seyyahları ve kültür elçilerinden Marco Polo eserinde, *"Tebriz halkı kuşaklardan beri karışıktır. Nasturîler, Ermenîler, Yakubîler, Gürcüler, "Zorzanîliler", Persler ve şehrin asıl halkı olan, farklı dil konuşan, Muhammed'e tapan Tebrizliler "Taurisliler" diye anılan Müslümanlar ki Tebriz nüfusunun çoğunluğunu oluştururlar. Her halkın kendine özgü lisanı vardır"* (2019: 62) demektedir. Tebriz'in sosyal ve dinî hayatına dair bilgiler verirken gözlemlerine şöyle devam eder: *"Taurisli sarazenler, çok kötü, ahlaksız insanlardır. Muhammed'in yasalarına göre kendi inançlarına sahip olmayan kişileri soyarak her şeylerini almaya hakları vardır ve bu bir günah teşkil etmez. Hristiyanlar tarafından öldürülür veya zarar görürlerse de şehit sayılırlar. Dolayısıyla onları yöneten efendilerinin kontrolü ve yasakları doğrultusunda yaşamaları çok kötülük yaparlar. Sarazenlerin hepsi bu yasalara uyarlar"* (2019: 63). *"Hayatlarının sonuna geldiklerinde rahipleri, onlara Muhammed'in Tanrı'nın hakiki elçisi olduğuna inanıp inanmadıklarını sorar. Onlar da buna inandıklarını söylerlerse kurtulurlar, günahlarının bu kadar kolay bağışlanması sayesinde her türlü ahlaksızlığı yapma imkânları olur. Tatarlara da bu inancı kabul ettirdiklerinden onların herhangi bir suç işlemesi yasak değildir. Tauris'ten Pers'e uzanan yol on-iki gün sürer"* (2019: 63). Bu kaynaktan geçen Tauris ismi, günümüzdeki Tebriz şehrinin o dönemdeki isimlendirilmesi olmalıdır.

Değişik ve çeşitli sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel yapılardan oluşan Tebriz, şehirleşme sürecini bitirdiğinde coğrafyacıların gözünden kaçmamış ilgilerini çeken bir şehir olmuştur. Dönemin coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî, *"Tebriz, Azerbaycan'ın en ünlü şehridir. Çok güzel ve çok gelişmiş bir şehirdir. Şehirde işlenmiş kırmızı tuğlayla yapılmış sağlam binalar mevcuttur"* diye şehrin yapılanmasından bahseder (Bedirhan, 2017: 227). Ayrıca o dönemde Tebriz'de birçok muhteşem binalar vardır. Hamamlar vardır, camiler vardır. Bilhassa şehrin camileri, mavi ve altın sarısı çinilerle tezyin olunmuştur. Camiler, kandillerle aydınlanır. Bu kandiller, Türk topraklarında gördüğümüz kandillere benzer. Tebriz'de bütün bu binaların eskiden yapıldığını, o zaman Tebriz'de şöhretli, servetli adamlar yaşadığını, her birinin en güzel konağı inşa için komşusu ile rekabet ettiğini ve bu uğurda servetler tükettikleri söylenir (Aydoğmuşoğlu, 2007: 73).

Tebriz, hakikaten zengin ve muhteşem bir şehirdi. Çünkü burada ticaret her gün ilerliyordu. Tebriz ahalsinin eskiden daha çok olduğu söylenmektedir. Tebriz'de hiç olmazsa 200.000 hane vardır. Belki de hanelerin sayısı daha çok fazladır. Tebriz'in umumi meydanlarının birçoğunda pişirilmiş yemekler satılıyor ve müşteriler bunları rahatlıkla yiyorlardı. Çeşit çeşit yemekler yapılıyor ve yemekleri takiben bol bol meyveler yenmektedir. Şehrin birçok meydanlarında fiskiyeler ve çeşmeler vardır. Yazın fiskiyelerin sularına kar atılıyor, herkes su kaplarını fiskiyelere daldırarak sularını soğutuyor (Aydoğmuşoğlu, 2007: 74).

Su Kaynakları

Ayrıca Tebriz'in sağ tarafındaki dağlardan güneye doğru bir nehir akmaktadır. Nehrin suları, şehre varmadan etrafı sulamak üzere dağılmaktadır. Burada birçok kemerler inşa olunmuş ve bunlar vasıtası ile suların şehre varması temin olunmuştur (Aydoğmuşoğlu, 2007: 75). Tamamı 6.000 akan çeşmenin hepsinin kaynağı "Sehend Dağı"ndan gelir (Dağlı ve Kahraman, 2016: 287). Tatlı hayat sularının şehrin içinde ve dışında olan imaretleri sulayıp çeşmelerinden akarak toplam 900 kariz (yer altında çirkef yolu, lağım) ve kanallarla

bağlara dağıtılır. Ve "Mihranrud"un suyu ve Tebriz'in havası biraz soğuktur. Bütün sularının hazmı çok kolaydır ki insana hayat ve can bağışlar gelir (Dağlı ve Kahraman, 2016: 290). Anlaşılan o ki Tebriz, Orta Çağ'da su bakımından sorunu olmayan su zengini bir şehirdir. Şehrin gelişmesinde, güzelleşmesinde ve imarında suyun önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Kale

Kale, Orta Çağ'da şehirlerin ilk nüvesini teşkil ederler. Dört tarafı çevreleyen mahfuz surlar, şehirlerin vazgeçilmez bir unsurudur. Şehrin gelişip büyümesinde kalenin de önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Tebriz şehrinde de böyle bir gelişmenin mevcut olduğunu, yerleşkesinin kale çevresi etrafında kaldığı söylenilebilir. Kalenin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak "Tebriz Kalesi"nin büyüklüğü tam 6.000 adım olmakla birlikte hâlâ eski temelleri açıkta olup kalede 300 kule, 3.000 beden, altı kapı vardır. Bunlar; "Ucar Kapısı", "Berservan Kapısı", "Serzud Kapısı", "Şam-ı Gâzân Kapısı", "Serav Kapısı" ve "Tebriz Kapısı"dır. Bu kapıların her birinde beşer yüz bekçi, nöbet bekleyip gece ve gündüz gözcülük ederlermiş (Dağlı ve Kahraman, 2016: 281) şeklinde bilgiye ulaşmak mümkündür.

Tebriz Kalesi, "Osmanlı" ile "Safevî Devletleri" arasında birkaç kez el değiştirirken savaşlar sonucu eski surların büyük kısmı tahrip olduğundan Osman Paşa'nın ilk işi yeni bir kale inşasını emretmek olmuştur. Yer olarak da şehrin ortasında "Şah Sarayı" olarak bilinen "Heşt-i Behişt" üzerinde karar kılınmış ve burasının etrafının surlarla çevrilmesine karar verilmişti. Dört köşe olarak planlanan ve askerlerin geceli gündüzlü çalışmasıyla otuz altı günde bitirilen kalenin üç kapısı vardı ve çevresi mimar ölçüsüyle on iki bin yedi yüz arşındı (Küpeli, 2011: 80).

Tarihî ve Kültürel Yapılar

Tebriz'de Külliye-Cami esas olmak üzere çevresinde çeşitli sosyal görevi olan binaların düzenlenmesi suretiyle meydana getirilmiş eserlerden ve yapılaşmadan söz etmek mümkündür. Külliye bünyesinde yer alan cami, medrese, mektep, imaret, tab-hane, kütüphane ve darü's-şifa gibi kendilerinden doğrudan doğruya faydalanılan yapılara "Müessesat-ı Hayriyye" de denilmektedir. Bu ve benzeri yapılar, hayır anlayışıyla inşa edilerek toplumun ihtiyaçlarına vakfedilmiştir (Ateş, 2017: 155).

Şehrin önemli mimari yapılarından Tebriz camilerinin özelliklerinden biri, hepsinin 30 mihraplı olmasıdır. 19 tanesi eski zaman sultanlarının camileridir. 50 adeti ise beylerbeylerinin, Osmanlı vezirlerinin ve diğer ileri gelenlerindir. Tebriz camilerinden ilki "Zübeyde Hatun Camisi"dir. Eski tarz büyük bir mabet olup kubbeleri ve bütün duvarları, "kaşî" yani çinidir. Mihrabının alt kısmı misk ve ham amber ile yoğrulmuştur. Bir minaresi baştan başa "kaşî-mina" ile yapılmış benzersiz yüksek bir minaredir (Dağlı ve Kahraman, 2016: 284).

Diğer cami, "Cihan Şah Emin Camisi"dir. Bir minareli süslü avlulu, "kaşî çini" ile bezenmiş, göklere baş uzatmış kubbeler ile donatılmış ve bütün duvarları, beyaz parlak ve cilalı "Hitayî kâğıt" gibi inciye benzer süslü bir camidir ki içinden incinenlerin çıkacağı gelmez ama Şiîlerin ise gireceği gelmez. Acem ülkesinde bu imaretin adına "Heşt-behişt" (sekiz cennet) derler (Dağlı ve Kahraman, 2016: 284).

"Sultan Hasan Camisi"ni Azerbaycan şahlarından *Sultan Uzun Hasan* (1453-1478) yaptırmıştır. Baştan başa içinin ve dışının dört tarafı ve kubbeleri tamamen "kaşî çini" ile yapılmış benzersiz bir camidir. Cami içerisinde dört tarafında pencerelerinde olan "demircilik sanatı", camlarda olan usta emeği başka bir camide yoktur. Mihrabın iki tarafında iki ölçülü sarı renkli taş sütunlar vardır ki her biri birer İran ve Turan haracı değer sanki kehribarlardır (Dağlı ve Kahraman, 2016: 285).

Tebriz’de fakir olan camiler de vardır. Bu camiler, cemaatten garip kalmışlardır. Anadolu ve Arabistan camileri gibi cami içinde çok cemaat olup cemaat ile namaz kılınmaz. Ezanlar okununca herkes elbette camiye gelerek beş (üç) vakit namazını kılar ama bir an durmayıp gider. Böyle cemaatsiz kalmış camilerdir (Dağlı ve Kahraman, 2016: 285).

Tebriz şehrinin önemli mescitlerinden “Gök Mescit”, 15. yüzyılda yapılan Azerbaycan’ın en güzel ve azametli mimari ve kültürel alanlarından biri olan bu eser, o dönemin mimarlarının ve ustalarının belirgin örneklerinden birisidir. Mescidin “Gök Mescit” olarak adlandırılmasının nedeni, çoğunlukla mavi çini işlemlerinden gelmektedir. “Gök Mescit”, sadece mescit olarak kullanılmamış, mescide ek olarak tekke, zaviye, hankâh, avlu ve havuzu varmış ama onlardan günümüze hiçbir eser kalmamıştır. “Gök Mescit” Can Beyim Hatun Cihan Şah’ın eşi tarafından yaptırılmıştır. Can Beyim Hatun vefat ettikten sonra yaptırmış olduğu mescidin civarında bir yere defnedilmiştir (Rezai, 2004: 348).

Tebriz’de türbeler hakkında pek bilgi yoktur. Doğal afetlere özellikle depreme maruz kaldığı için günümüzde kalıntılarını görmek pek mümkün değildir. Ya da böyle bir gelenek yoktur. “Sultan Mahmut Gâzân Türbesi” zor da olsa bir döneme kadar ayakta kalabildiğine dair bilgilerine rastlayabiliriz. “Şenb-i Gâzân Gâzân Mahallesi”nde bugün yok olan türbe, Tebriz şehrinin batısında yer almaktadır. Türbenin yanında mescit, hankâh, medrese, darü’s-şifa ve rasat-hane bulunmaktadır. Türbenin inşaatına 1298’de başlanmış, inşaat 1302’de bitirilmiştir. Yapı, İlhanlı hükümdarlarından Sultan Mahmut Gâzân Han (1295-1304) tarafından anıt türbe olarak yaptırılmıştır (Polat, 2010: 127).

Külliyeye-Cami oluşumunda “Şenb-i Gâzân-i Gâzân” (Gâzâniyye) külliyesi, İlhanlı hükümdarı Gâzân Han tarafından başkent Tebriz şehrinde başlatılan büyük imar faaliyetlerine paralel olarak, içerisinde hükümdarın türbesinin de yer aldığı çok amaçlı bir kültür ve eğitim merkezi olarak, Tebriz şehrinin yaklaşık 4 km batısında inşa ettirilmiştir. Külliye inşasına resmen 16 Zîl-hicce 696/5 Ekim 1297 tarihine başlanmış ve yaklaşık 14.000 işçinin çalıştığı inşaatın önemli bir kısmı, Gâzân Han’ın 17 Mayıs 1304 tarihindeki vefatından az önce tamamlanmıştır. İlhanlı müellifi *Vassaf*’ın kaydettiğine göre bir kültür ve eğitim merkezi olan “Şenb-i Gâzân-i Gâzân”da Gâzân Han’ın türbesi, cami, Hanefî ve Şafilere için iki medrese, dervişler için hankâh, seyyidler için bir misafirhane, rasathane, hastane, kütüphane, devlet arşivi, mütevellî evi, havuz ve abdest alınacak yer ve hamam bulunmaktadır (Özgüdenli, 2020: 248-249). Başka bir kaynakta külliye hakkında verilen yakın bilgilerde, külliye içerisindeki kütüphane, “Kümbet-i âli Mescidi”, cami, medrese, hankâh, daru’s-siyade, gözlem evi, darü’s-şifa ve adalet evi bulunmaktadır (Haykıran, 2015: 99). Burada geçen adalet evi, külliye yapılaşmasında varlığına neredeyse hiç rastlanılmayan bir anlayıştır.

Tebriz şehrinin ünlü mezarlarından “Gök Mescit Mezarlığı”, Demir-çağı kültürüne ait eski bölgelerden biridir. Mezarlık, Tebriz’de “Gök Mescit” adlı ünlü tarihî abidenin birkaç metrelik toprağın altında keşfedildiği için “Gök Mescit Mezarlığı” olarak adlandırılmıştır. Mezarlık alanının üst tabakaları üstten alta doğru Kaçar, Safevî, İlhanlı, Timur ve Selçuklu dönemleriyle dağınık bir biçimde şekillenmiştir. Tebriz’de gerçekleşen büyük depremlerin ve diğer sebeplerden ötürü mezarların dağınık durumu söz konusudur (Çıralı, 2020: 73).

Bunlardan başka Tebriz’de kayda değer diğer mezarlıklar ile ilgili bilgileri ve kimin yaptıklarını Evliya Çelebi’nin İran’a olan seyahatinden öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi, evvela “Sürhab Mezaristanı”, “Çerendap Mezaristanı”, “Keçilab Mezaristanı”, “Dolyankuf” ve “Heyecan Mezaristanı”na gitmiş ve bunlar dışında nice mezarlıklara da ziyareti olmuştur. Bu mezarlıklarda bilgin, müellif ve ulu sultanlar çoktur. Fıkıhçı, zamanın zahidi ve çok ibadet edeni *Hazret-i İmam Hafedane*, ona yakın *Şeyh İbrahim Güvanan*, sonra *Şeyh Şükür Han*, *Baba Ferruh*, *Baba Hasan Meymendî*, *Şeyh Süca Vekalin*, *Şeyh Malin-i Tebrizî*, *Hasan Belgarî*, *Şeyh*

Bedreddin-i Kirmanî ve Şeyh Nureddin-i Bimaristanî gibi ünlü bilginlerin ve kişilerin Tebriz'de mezarları bulunmaktadır (Dağlı ve Kahraman, 2016: 302).

Doğu ve Batı manastır sisteminde IV. yüzyılda kapalı duvarlar arkasında ilk ortak yaşam biçimi ile manastır kurumunun temelleri atılmıştır. Doğu ve Batı kültürlerindeki felsefe, dinsel düşünce ve anlayış, ibadet ve yaşam biçimleri olmuş ve kurumsal olarak manastırlar, XVI. yüzyıl sonuna kadar değişim ve gelişimini sürdürmüştür (Doğan, 2003: 73). Bu manastırlardan biri Tebriz'deki "Barsauma Manastırı"dır. Marco Polo "Seyahat-namesi"nde, "Tauris sınırları içinde "Aziz Barsauma" olarak bilinen kutsal bir manastır vardır. Burada bir baş keşişle giysileri açısından Karmelitlere benzeyen çok sayıda keşiş vardır. Hayatlarının tembellik içinde geçmemesi için sürekli olarak yünden kemerler imal ederler ve bunları ayinler sırasında Aziz Barsauma'nın sunağının üzerine koyarlar. Zekât toplamak için eyaleti gezdiklerinde "Kutsal Ruh Tarikatı"nın keşişleri gibi bu kemerleri dostlarına ve ileri gelenlere verirler, çünkü bedensel ağırlara iyi geldikleri söylenir. Bundan dolayı herkes bu kemerlere sahip olmak ister" (2019: 63) diye bahseder. Tebriz'de yoğun halde bulunan İslami yapıların içinde manastırın olması başka inanç ve dinlerin de yaşandığının ve hoşgörünün de ispatıdır.

Vakıflar

Vakıf anlayışı sosyal, iktisadi, dinî, hukuki ve ulusal boyutları olan tarihte varlığını hissettirmiş bir hayır kurumudur. Geçmişten günümüze göre birçok toplumda farklı uygulama biçimleriyle varlığını korumaktadır. Vakıfların menşesi itibariyle ilk izlerine *Babil, Eski Mısır, Eski Yunan* ve *Orta-Asya Türk* toplumlarında rastlanmaktadır. Tebriz'de de vakıf geleneğini açık bir şekilde görmekteyiz (Akyıldız ve Abay, 2017: 141).

İlhanlı hükümdarı Gâzân Han tarafından inşa edilen "Şenb-i Gâzân-i Gâzân" (Gâzâniyye) külliyesi aynı zamanda vakıf konusuna da uygun bir örnek teşkil eder. Gâzân Han, mevkufatının giderlerini bizzat kendi "hassa arazisi" gelirlerinden şer'i usullere göre tayin etti. Bundan başka, her yıl hazineye getirilecek para ve değerli eşyanın onda birinin bu hayrat için kullanılmasını emretmektedir. Evkafın mütevelliliği, müellif vezir Reşidüddin Fazlullah'ın uhdesine bırakıldı. Gelirin tanzim ve kontrolü için bir divan kurularak idaresine Moğol emirlerinden Kür Timur ve Taramtaz tayin edildi. Mevkufatın sıhhati hususunda müftü, âlim ve kadılardan onay alındıktan sonra vakfiyenin yedi adet sureti hazırlanarak bu nüshalardan bir tanesi mütevellinin elinde kalmak üzere, bir adedi başkent Tebriz baş kadılığına, bir adedi Bağdat baş kadılığı ve bir adedi de Kâbe'ye olmak üzere önemli şer'î-adlî merkezlerimize gönderilmekteydi. Ayrıca Tebriz ve Bağdat kadılarına vakfiyenin şahitlerini yenilemeleri buyrulmuştur. Bu şekilde vakıfların büyük geliri oluşturulmakta ve topluma daha çok hayır yapılmasında önemli imarethaneler, önemli hale gelmiştir (Özgüdenli, 2020: 248-249).

Bilim ve Kültürel Anlayış

İlhanlar Dönemi (1256-1335)'nde bilim ve kültür çalışmaları Gâzân Han döneminde devam edilmiştir. Gâzân Han, bilim ve eğitim alanında yapılan çalışmalar kapsamında tıp, astronomi, kimya ve el sanatları başta olmak üzere hemen her alanda çalışmalar başlatmıştır. Bu bilimsel ve kültürel ortam astronomi alanında yapılan çalışmalara tezahür etmiş ve "Merağa Gözlemevi"nden sonra Tebriz'de yeni bir rasathane olan "Şenb-i Gâzân-i Gâzân Gözlemevi"nin kurulmasına karar verilmiştir (Kaya, 2019: 939).

Gâzân Han'ın Tebriz şehri içerisinde yaptırmış olduğu "Şenb-i Gâzân-i Gâzân Külliyesi" içindeki önemli yapılardan kütüphane, Reşidüddin'in ve Gâzân Han'ın özel gayretleri ile kurulmuş devrin önemli kütüphanelerinden biri olmuştur. Vakıf kayıtlarından yeni kitapların alınabilmesi ve kitapların onarılıp korunması için ciddi bir bütçe ayrıldığı görülmektedir. Ancak yine de kütüphanenin gerek Merağa'daki Tusi'nin kurduğu

kütüphaneyi gerekse Reşidüddin'in vakfettirdiği kütüphaneyi aşamadığı hissedilmektedir. Gâzân Han'ın kütüphanelerinde yer alan kitapların bugüne ulaşan çoğunluğunun dinî ilimler ile ilgili olduğu yine vakıf kayıtlarından anlaşılabilir (Haykıran, 2015: 110).

"Şenb-i Gâzân-i Gâzân Gözlemevi"nde çalışan bilim adamları ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu gözleminde dönemin önde gelen bilim adamlarından Nizameddin en-Nişaburî ve Şemseddin el-Yabkanavî'nin çalıştığına dair bazı deliller bulunmaktadır (Kaya, 2019: 931). Gâzân Han'ın ölümünden sonra akıbeti "Meraga Gözlemevi"ne benzeyen "Şenb-i Gâzân-i Gâzân Gözlemevi" önemini kaybetmiş ve bu gözleminde yapılan çalışmalar son bulmuştur (Kaya, 2019: 941).

Tebriz'de "Şenb-i Gâzân-i Gâzân" (Gâzâniyye) külliyesinden başka adı geçen "Rab-i Reşidî Külliyesi", pek çok eğitim, kültür, ibadet ve sağlık kurumunun bulunduğu büyük bir kompleks konumunda idi (Bayram, 2002: 110). Darü's-şifayı, İlhanlı hükümdarı Olcayto (1304-1316)'nın veziri tabip Reşidüddin Fazlullah, H. VIII. asrın ilk yıllarında takriben (710/1310)'da yaptırmıştır (Sönmez, 1987: 42). Darü's-şifada hem teori hem de pratik yönüyle günümüz tıp öğretim sistemine yakın bir usul tatbik edildiğinin söylenmesine gerek yoktur. "Rab-i Reşidî"de, İslam dünyasının her tarafından gelme bin kadar öğrenci bulunuyordu. Bunlara da uygun burslar tahsis edilmiş, hangi ilim dallarında kabiliyet sahibi oldukları tespit edilerek hangi müderrislerin yanında çalışmalarının doğru olacağı buna göre belirlenmiştir (Sönmez, 1987: 43). "Rab-i Reşidî Külliyesi", dönemin medrese ve eğitim anlayışına verilen önemi açıkça ortaya koymaktadır.

Vezir Reşidüddin'in vakfettiği İlhanlar zamanında oluşturulan en kapsamlı kültür ve hayır kurumu olan (Haykıran, 2015: 119) "Rab-i Reşidî Külliyesi" kütüphanesinde çok kıymetli kitaplar bulunmaktaydı. Reşidüddin'in özel gayretleri ile Çin'den ve Avrupa'dan getirttiği kitaplar, burada bulunmaktaydı. Kütüphanede muhtelif ilimlere ait yaklaşık 60.000 kitabın bulunduğu kaydedilmektedir. Kütüphane, Reşidüddin'in idamından sonra yağmalanmıştır. Bununla birlikte üzerinde "Rab-i Reşidî Kütüphanesi"nin mührü bulunan bazı kitaplar günümüze ulaşmayı başarabilmiştir (Haykıran, 2015: 122). Yağmalanan bu kütüphane dışında külliye içerisinde, bu kütüphaneden başka varlığı bilinen daha çok dinî eserler için oluşturulan hadis ve tefsir kitapları bulunmaktaydı. Bu kütüphane, aynı zamanda eser çoğaltma merkezi olarak kullanılmaktaydı (Haykıran, 2015: 125). Ancak külliyenin vakıf gelirlerine dair net bilgiler mevcut değildir.

Hamamlar

Tebriz'de yirmi bir şifa verici hamamın olduğuna dair bilgiler vardır. Hamamların her birinde birer ve ikişer Şafi havuzu ile yarım sofa ve selsebil şadırvanlar vardır. Bunun yanında tatlı suyu, temiz havası, güzel iffetli tellakları ve peri yüzlü civanları vardır. Çelebi'ye göre: "Sultan Hasan Hamamı", "Pesi Köşk Hamamı", "Lusan Hamamı", "Cihan Şah Cami" yakınında "Cihan Şah Hamamı", "Mırmır Mahallesi Hamamı", "Deveze-i Ser Mahallesi Hamamı", "Çulhalar Pazarı"nın geçince "Zencü Kapısı Hamamı", "Pülbağ Kapısı Hamamı" bunların önemlilerindedir. Bu hamamların tamamı suyu, havası ve yapısı ile tatlı hamamlardır. "Sultan Hasan Cami" ardında "Şütürban Mahallesi Hamamı", "Rey Kapısı Hamamı", "Hıyaban Hamamı", "Sürhab Mahallesi Hamamı"dan başka Tebriz'de bir de seçkin kişiler için hamamlar vardır. Hepsi 700 saray hamamıdır. Her birinde huri ve gülmanların sim-tenlerini mavi futaya çıplak bedenini koyarak Şafi havuzunda deniz mahlûku gibi yüzgeçlik edip âşıklarıyla vasitasız kucak kucağa olup bir bucağa savuşurlarmış (Dağlı ve Kahraman, 2016: 290). Tebriz'de bu kadar çok sayıda hamamın bulunması, su bolluğunun ve su sıkıntısının olmayışının yanı sıra temizliğe önem verildiğinin de göstergesidir. Ayrıca bu durum, şehrin asıl nüfusunun kalabalık ve şehre gelenlerin sayısının da fazla olduğunu ispatlar.

El Sanatları

Feodalizmin gelişmesiyle bağlantılı olarak Azerbaycan şehirleri, özellikle de Tebriz, XIII-XV. yüzyıllarda zanaat ve ticaretin en görkemli şehirlerinden biriydi. Orta Çağ'da bilinen tüm el sanatları üretim alanları gelişmiştir. XIII. asrın 20. yıllarında yazılmış "Acayip-ed-dünya"nın yazarı, "Tebriz'de olmayan sanat yoktur. Şehir ahalisinin çoğu zanaatkârdi. Şehir hayatının yükselişi ile alâkadar olarak el sanatları üretiminin çeşitli alanlarında uzmanlaşmışlardır..." demiştir. Tebriz'de el sanatları üretimi, özellikle de tekstil endüstrisi önemli ölçüde gelişmiştir. Şehirde boyacılık, eğirme ve dokuma bölümlerinde ocaklar bulunmaktaydı. Tebriz halısı, günümüzde olduğu gibi Orta Çağ'daki dokumada önemli rol oynamaktadır (Onullahi, 1982: 42).

X. yüzyılda Tebriz'de dokunan halılar, dünya pazarına ihraç edilmekteydi. "Safevî" yönetiminin ilk yıllarından itibaren Tebriz'de halı ve halı dokumacılığı zirveye ulaştı. "Safevîler", XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın en ünlü el sanatlarında biri olarak kabul edildi. Günümüzde yabancı müzelerde birçoğu korunmuş desenleri, "Safevî" yönetiminden önce ve sonra Tebriz'de dokunmuştur. İlmeklerinin nerede dokunulduğunun tespit etmek mümkündür. Çünkü halıların ve kilimlerinin üzerinde yazılar bulunmaktaydı. Kristen Vilson, "Müzelerde saklanan halıların birçoğu Tebriz'de dokunmuştur. Onların dokunuşu ve rengi "Safevîler" devrinde Tebriz'de dokunmuş halı ve kilimlerden farklıdır" (Onullahi, 1982: 97) diye yorum yapar.

Güney Azerbaycan'ın başkenti olan Tebriz, Kuzeybatı İran'da halı üretiminin esas merkezidir. XVI. yüzyılda devrin en hünerli minyatürcülerinin Tebriz'de olmasıyla halıda, motif gelişimi konusunda etkilenmeler olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında halı yapımının arttığı ve canlandığı görülmektedir. Ancak günümüzde dokunan Tebriz halıları ile ilk zamanlarda dokunan halı arasında çok fark vardır (Selçuk, 2014: 40).

Çarşı ve Pazarlar

Çarşı ve Pazar, ticaretin önemli mekânlarından olup tüccarların ve kervanların mallarını satmak üzere uğradıkları vazgeçilmez yerlerdendir. Jean Chardin, "Şehirde on beş bin ev, on beş bin mağaza var. İran'da evler mağazalardan ayrı yerdedirler, mağazaların çoğu kırk elli kadem yüksekliğinde tonozlu geniş ve uzun sokaklar içindedirler. Bu sokaklara çarşı anlamına gelen "bazar" adı veriliyor. Bunlar şehrin merkezidirler" (2014: 322) der.

Bu anlayışla inşa edilen "Tebriz Grand Pazarı"nın ilk yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Tarihe tanıklık eden bu yapı sosyal, ekonomik, politik ve dinî yapı konumundadır. 3 km'lik alanı kaplayan bu "Grand Pazar", 2010 yılında "Dünya Miras Listesi"ne girmiştir. Yüzlerce yıllık süreç içinde farklı ticari mesleklerden ve farklı kültürlerden insanların özel mimari alanlarda bir araya geldiği sosyal, ekonomik ve kültürel bir etkinlik alanına dönüşmüştür. Tebriz "Grand Pazarı", Doğu-Batı ticaret yolu üzerinde olmasından dolayı XII. ve XVIII. yüzyıllar arasında dünyadaki en önemli uluslararası ticari ve kültürel merkezi konumunda olmuştur. Pazarın inşasında kullanılan malzeme, dünyanın en büyük tuğla bina yapılarından biridir. Bu bağlamda "Grand Pazar" tuğla mimarisinin öncüsü olarak teknik açıdan öğretici bir örnektir. Yapıda tuğla malzemelerle inşa edilen yapısal açıdan çok etkili süslemeler yer almaktadır (Kavraz ve Yıldırım, 2020: 260).

Bir diğer ticari yapı Tebriz "Kapalı Çarşı"sıdır. Tarihi, İslam'dan sonra kurulan devletlerle ilişkilendirilmektedir. Çarşının içinde yer alan "Ulu Cami", "Büyük Selçuklular Dönemi"ne aittir ve çarşının temel kurgusu bu zamandan itibaren başlar. Tebriz Çarşısı, kentin tarihinde önemli bir rol üstlenmektedir. 1772 depremi ile yerle bir olan çarşı, aynı zamanda başlayan "Kaçarlar Dönemi" ile yeniden aynı yerde, yeni bölümlerle inşa edilmiştir. Tebriz tarihî kent ve Kapalı Çarşı'ya ait ilk çizili belge, *Matrakçı Nasuh*'un "Minyatür Haritası"dır. Tebriz "Kapalı Çarşı"sı, 2010 yılında "UNESCO" tarafından iç mekân ve mimari özelliklerini

günümüze kadar koruyan en büyük kapalı çarşısı tespit edilmiştir. 2013 yılında ise başarılı restorasyon çalışması nedeniyle “Ağa Han Mimarlık Ödülü” verilmiştir (Shabestani, 2017: 33).

Seyahatnamelerde, “*Tebriz’de ticaretin aktif olduğu ve hemen yakınında güzel bir medrese zaviye bulunduğu ve bu zaviyede gelen tacirlere yemek ikram edildiği, yemek listesinde ekmek, et, yağ, helvayla pişirilmiş pirinç olduğu...*” bahsi geçer. “Bağdat Kapısı”ndan girilince “Kazan Çarşısı” olarak bilinen büyük pazar, tüm dünya ülkelerinde görülen çarşıların belki de en güzelidir. Her zanaat için ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Kuyumcular bölümünde yer alan mücevherlerin oldukça göz kamaştırıcı kıymetli taşların, güzel elbiseler giymiş ve beline ipek kumaş bağlamış yakışıklı kölelerin elinde olduğu görülmüştür. Bunlar, tüccarların önünde beklemekteydiler. Ayrıca amber ve misk çarşısı olarak adlandırılan “İtır Pazarı”ndan da haber verilir (Üstündağ, 2011: 59).

Chardin, “*Tebriz’de çok sayıda saray ya da muhteşem ev görmediğinden ama burada Asya’nın hiçbir yerinde olmadığı kadar güzel çarşıların varlığından...*” bahseder. “*Bunların büyüklüğünü, uzunluklarını, üzerlerini örten çok güzel kubbe tonozlarını gün boyunca buraya gidip-gelip halkı ve çarşayı dolduran sayısız malları seyretmenin çok hoş olduğunu...*” bildirir. Bu çarşının en güzel kısmı olan mücevherlerin satıldığı kısım sekizgendir ve çok geniştir. Buraya “Kayzeriye” yani “Kraliyet Çarşısı” adı verilir” (2014: 322).

Bu dönemde, seyyar satıcılar bulunmaktaydı. Ordu ile hareket ediyorlar, gerekli silah ve mühimmatı hazırlamaktaydılar. Mesela “Akkoyunlu” hükümdarı Uzun Hasan’ın 23.000 kişilik hükümdar ordusunda terziler, ayakkabıcılar ile demirciler, ok, yay ve kılıçlar yapan ustalar vardı. Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Tebriz’de de renkli geometrik desenler, bitkiler ve bazı insan tasvirleri bulunurdu ve her sanat dalından sanatkârlar bulunmaktaydı. Özellikle burada bakırcılar, sarraflar, nalbantlar, ayakkabıcılar, demirciler, terziler, boyacılar, kalaycılar ve çeşitli ev eşyası yapan sanatkârlar çalışıyordu. Bazı kaynaklarda her bir sanat dalıyla ilgili olarak pazar adlarına “Bakırcılar Pazarı”, “Sarrafcılar Pazarı” gibi isimlere rastlanmaktaydı. İbn Battuta eserinde; “*Benim dünyanın tüm şehirlerinde gördüğüm pazarlar içinde en iyisi Tebriz pazarıdır, pazarda esnaf ve sanatkârların özel yerleri vardır*” diye bu pazarlardan haberdar etmektedir (Bedirhan, 2017: 231).

Yine son dönem seyyahlardan Evliya Çelebi, “*Tebriz’deki usta nakkaş, ressam, yapı ustası, kuyumcu ve terziler bir başka diyarda yoktur. Her işin en iyileri bu şehirde mevcuttur. Özellikle burada dokunan değerli kumaşlar ve ipekli giyecekler bu diyarda ortaya çıkıp diğer memleketlere nakledilir. Kadifesi ve derayisi herkeste meşhurdur*” (Dağlı ve Kahraman, 2016: 291) diye yazarken bu dönemin sanatına ve aynı zamanda da şehir ve ticaret hayatına dikkat çeker.

Tebriz’de yapılan kazı çalışmalarında çıkartılan bakır ve altın, süs eşyaları çok eski devirlerde “İran Platosu”nda altın işlemeciliği ve kuyumculuğun ne derece önemli olduğunun bir delilidir. Altının değeri sayesinde tarih boyunca ayakta kalan bu sanat dalı zamanla gelişip zenginleşmiş ve hatta sadece elle üretilen bu madenlerin atölyeleri, İran’ın birçok şehrinde ve özellikle de Tebriz’de yayılmıştır. Bayanların her zaman gözdesi olan bilezik, gerdanlık, küpe ve yüzük dışında diğer altın, gümüş eşyalar, tepsiler, bardak kulpları, vazo, şamdan vb. kuyumcuların hünerli elleriyle üretilmektedir. Kuyumcu atölyeleri, genellikle İran’ın tüm eyaletlerinde özellikle de İsfahan, Horasan ve bilhassa Tebriz’de çok yaygındır. Eski devirlerden bakır kaplar üzerine yapılan “kalem işlemeciliği”, İslam sonrası dönemlerde daha da zenginleşti (Mahmoudi, 2010b: 136).

Bu dönemlerin en büyük özelliği üzerlerinde “hüsn-i hat” ile yazılan Kur’an ayetleri ve edebî eserlerin bulunmasıdır ve ayrıca bu tarihî süs eşyaları, dünyanın en gözde müzelerinde sergilenmektedir. Tarih öncesi çağlardan zanaatçıların nasıl örgütlendikleriyle ilgili kesin

belgeler elde olmadığıyla birlikte, el sanayi kapsamındaki ürünler aile işletmelerinde üretilmiştir (Mahmoudi, 2010b: 137).

Hanlar ve Kervansaraylar

Orta Çağ'da Tebriz şehri, ticaret merkezlerinden biri olması ve önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması sebebiyle tüccarların uğrak yerlerinden olmuştur. Bu yüzden tüccarların ya da yolcuların konaklayabilmesi için yol güzergâhında hanların ve kervansarayların inşa edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Jean Chardin, *"Tebriz'de ikamet eden Kral Hassen tarafından H. 850'de inşa edilmiş; halkın kullanımı için yapılmış diğer yerlere gelince onlar da çok güzel ve kalabalıktır. 300 kervansaray var. Bazıları öyle büyük ki, içinde 300 kişi kalabiliyor. Kahve, tütün ve haşhaş suyundan elde edilen sert içeceklerin satıldığı kıraathaneler, hamamlar, camiler ve diğer binaların ihtişamına uygunlar"* (2014: 322) diye bahseder.

Bununla birlikte Tebriz'de güzel yollar ve meydanlar, birçok güzel binalar ve evler vardır. Şehrin kapıları, meydanlara açılıyor ve meydanların her biri bir kervansaray teşkil ediyordu. Kervansarayların içinde ayrı ayrı daireler ve mağazalar vardır. Kervansaraylardan çıktıktan sonra çarşılar varılır ve çarşılarda her çeşit mal satılır. İpekliler, pamuklular, yünlüler, krepler, taftalar, mücevherler ve türlü türlü şeyler bulunur. Alışveriş faaliyeti çok canlıdır. Çarşıların bazı yerlerinde kadınlara ait ziynet malları ile itirilar satılmaktadır. Kadınlar, buraya gelerek alışveriş ediyorlar. Buradaki kadınlar, beyaz bir çarşaf giyiyor. Yüzlerine at kıllarından yapılmış bir maske takıyorlar. Bu suretle kadınları görenler kim olduklarını anlayamıyorlardı (Aydoğmuşoğlu, 2007: 73).

Tebriz şehrinde, tamamı 200 adet olan dinlenme yeri ve konaklama yeri olarak kullanılan han ve kervansaraylardan günümüze kadar gelebilenlerin isimleri ise şöyledir. "Zübeyde Kervansarayı", "Şah Cihan Kervansarayı", "Şah İsmail Kervansarayı", "Pir Budak Han Kervansarayı" ve "Şah Cihan kızı Âlem Şah Begüm Kervansarayı"dır. Bunun yanında yine tüccarların dinlenmesi ve konaklaması için 70 adet tüccar hanı olduğunu söylemiştir. "Cafer Paşa Hanı", "Şah Bende Hanı", Külâh Yapıcıları Pazarı'nda, "Beğim Hanı" ve "Baba Hakkı Kervansarayları" bunlardan sadece birkaçıdır. Bir de tüccarlardan hariç olarak *Tebriz'de* memleketinden uzakta olanlar için "Garip Bekâr Hanları" vardır. Tamamı 110 tane olup iş sahibi gariplerin bekâr evleri vardır. Bunlar: "Müstakim Hanı", "Ferhadiye Hanı", "Caferiye Hanı", "Firuz Han Hanı", "Gevher Han Hanı", "Cağal Paşa Hanı" ve "Kelenter Bekâr-hanesi"dir. Tebriz'de han ve kervansaraylar bu şekildedir (Dağlı ve Kahraman, 2016: 287).

Tebriz'de "Bedesten Çarşısı"ndaki 7.000 dükkânın çoğu Halep tarzı kârgir yapıdır ki bütün metaller, bu güzellik pazarında satılır. Büyük bedesteni vardır ki, zengin tüccarlar orada karu kesb ederler. Bir kârgir, büyük tek kubbeli bedesten vardır ki yeryüzünde benzeri yoktur. Ayrıca 70 adet tüccar hanından bahsedilir. "Cafer Paşa Hanı", "Şah Bende Han Hanı", "Külâh Yapıcıları Pazarı"nda, "Beğim Hanı" ve "Baba Hakkı Kervansarayı" (Dağlı ve Kahraman, 2016: 287) gibi ismi geçen yapıların çok daha önceden yapılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Venedikli tacir ve elçi olan Josaphat Barbaro ise (1474-1478) yılları arasında İran'a yaptığı seyahati hakkında şöyle bir anısını anlatır. *"Tebriz'e varır varmaz bir kervansaraya yani bizim "Inn" diye isimlendirdiğimiz yerlere benzer bir yere indik. Orada iken o sıralar Tebriz'de bulunan Sultan Hasan Bey'e geldiğim ve huzuruna çıkmak istediğim haberini gönderdim. Ertesi gün hemen bir kişiyi bana gönderdiler ve beni Hasan Bey'e takdim ettiler. Öyle bir elbise giymiştim ki iki dukka bile etmezdi. Şah, beni saygı ve lütf ile kabul edip "Hoş geldiniz." dedi. Elçisinin ve diğer iki kişinin katledilmesi ile benim yol kesenlerle olan maceramdan haberdar olduğunu söyledi. Benim sıkıntımı anladıklarını, zararımızın telafi edileceğini vaad ettiler."* (2016: 56). Ticarete ve ihtiyaca bağlı olarak ortaya çıkan kervansaraylar ve hanlar, uzun yıllar hatta yakın tarihimize kadar da önemini ve etkisini koruyabilmiştir.

Din ve İnançlar

Orta Çağ'da Tebriz'in dinî hayatına değinilecek olursa burada daha önceden var olan yerleşmiş halkların ve devletlerin inançlarına bakmak gerekir. Tebriz, "Sasanîler Dönemi" (224-651)'nde dinsel fikir ve faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşandığı bir eyalet özelliği taşımaktadır. Bu nedenle buralara "Magların Ülkesi" adı da verilmekteydi (Bakır ve Altungök, 2015: 86). "Mag", Sasanîler döneminde din adamları, bu isimle şöhret sahibi idiler. Bunlar ateşkedelerde dinî ibadetleri yapıyorlardı (Aydın, 2018: 66). Tebriz'in yanında Erdebil, Meraga ve Urumiye gibi Azerbaycan kentleri birçok tapınağa sahiptiler ve bu tapınaklar, "Adhur Gushnasb" tapınağına bağlıydılar. Bizans İmparatoru Herakleios M.S. 628 yılında Sasanî Hükümdarı II. Hüsrev ile yaptığı "Ninova Savaşı"ndan sonra "Adhur Gushnasb Tapınağı"nı yerle bir ettirmiştir. Bu tapınağın içerisinde bulunduğu külliye daha sonraları İslami dönemde tamir edilerek yazlık saray olarak kullanılmıştır. Azerbaycan kentleri, Sasanîler için dinsel merkezler konumundaydılar ve Zerdüştlük inancı, buralarda kök salmıştı. Bu da Zerdüş'tün Azerbaycanlı olması ve burada yürütmüş olduğu faaliyetlerden kaynaklanmaktaydı. Zerdüştlüğün yanında Azerbaycan topraklarında ay, güneş ve yıldızlar da kutsanıyordu. Strabon, "*Bu topraklarda, "Gök Tanrı" inancının da yaygın olduğunu...*" söylemektedir. "Gök Tanrı" inancının "Sakalar" tarafından bu bölgeye getirildiği zannedilmekle beraber, "Gök Tanrı" inancındaki kutsal ateş kültürünün de Zerdüştlük inancının başlangıç safhalarında bulunmayan ateş kültü, "Gök Tanrı" inancından alındıktan sonra "Mecusiler" tarafından ateşe tapınma aracı olarak kullanılmıştır. İlkçağlarda, Tebriz'de halkın dini inancı bu şekildedir (Bakır ve Altungök, 2015: 86).

Büyük Selçukluların hâkim olduğu bölgelerde, genellikle üç ilahi dinin mensupları bir arada yaşıyordu. İmparatorluk genelinde Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte gayr-i Müslimler azımsanamayacak bir nüfusa sahiptiler. Gayr-i Müslim tebaa içerisinde Hristiyanlar, ilk sırada yer almaktaydılar. Ermeniler, Gürcüler, Abazalar ve Süryanilerin yanı sıra Anadolu ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde Hristiyanların önemli doğu kiliseleri Yakubiyye, Nasturiyye ve Melkaiyye (Melkitlik) mezhepleri bulunmaktadır (Karadaş, 2003: 96).

Aynı coğrafyada hâkimiyet tesis eden Harezmsahlar (1097-1231) halkının büyük kısmı Müslümanlardan oluşuyordu. Dolayısıyla dinî konuda izlenen siyaset halk nazarında kabul görmekteydi. Bu dönemde Harezm, Maverai'n-nehir ve Horasan bölgelerinde Hanefilik ve Şafilik yaygın mezheplerdi. Buna uygun olarak Maturidîlik ve Eşarîlik akaidince hüküm icra ediliyordu. Ayrıca bölgede İsmailî ve Şiî gruplarının yanı sıra gayr-i Müslimler de bulunuyordu (Azar Nasırabadi, 2021: 85).

"Abbasî Devleti" dolayısıyla Abbasî halifeleri, din konusunda otorite olmayı siyasi gücün bir parçası olarak görmekteydiler. Ulema aralarında bu anlamda bir rekabet ve mücadele söz konusu olmuştu. Halife Mansur (754-775) ile İmam Ebu Hanife (699/767) arasında yaşananlar, "kadı'l-kudatlık" makamının tesisi ve Memun (813-833) döneminde başlayan "Mihne Hareketi" bunun açık örnekleriydi. Ancak tüm çabalarına rağmen halifeler, fıkıh ve kelâm ekollerinin kendilerinden bağımsız bir şekilde gelişmesine engel olamadılar (Sipahioğlu, 2007: 42).

"İlhanlı Devleti" (1256-1335)'nde dini dört döneme ayırabiliriz. Birinci dönem (1256-1282) yılları kapsayan Hülagü (1258-1265) ve oğlu Abaka (1265-1282)'nin yönetiminde olduğu "Gayr-i Müslim İlhanlılar" dönemidir. Bu dönemde, batı toplumları ve Hristiyanlıkla yakın temas kurularak ilk elçilik heyeti gönderilmiştir. İkinci dönem, İslam ve diğer akidelerin çarpıştığı (1282-1295) yıllarını kapsayan Ahmed Teküdar (1282-1284), Argun (1284-1291), Geyhatu (1291-1295) ve Baydu (1295) dönemleridir. (1295-1335) yıllarını kapsayan üçüncü dönem, "Müslüman-İlhanlılar" dönemidir. Bu dönemin üç önemli ismi Gâzân Han (1295-1304), Olcayto (1304-1316) ve Ebu Said (1317-1335)'tir. Bu dönem idari,

mali, iktisadi ve bayındırlık alanlarına yönelik ıslah çalışmaları açısından “İlhanlı Devleti”nin altın çağı olarak kabul edilmektedir. (1335-1353) yıllarını kapsayan dördüncü dönem devletin “Yıkılma Dönemi”dir (Şahin, 2016: 11).

Birinci dönemde Abaka Han (1265-1282)'in Hristiyanlıkla münasebeti babasının zamanındaki kadar samimi değildi. Abaka ve Argun baba-oğul ve “Ruhu Kudüs” namına ibaresi mahkuk ve aynı zamanda haç işaretini taşıyan paralar bastırmak suretiyle bir bakıma Hülagü'den ileri gitmişlerdi. Abaka'nın karısı Meryem, eskiden olduğu gibi “Rum-Ortodoks” kaldı. İlk seneler, Hristiyanlık hesabına oldukça sakin geçti. Büyük sarsıntılar vuku bulmadığı gibi İlhanlı sarayıyla sıkı münasebetler de bu suretle suya düşmüş oldu (Spuler, 1957: 237).

İran Moğolları, imar faaliyetlerine ve binalar yapmaya Argun Han (1284-1291) zamanında başladı. Argun Han, “Şenb-i Gâzân Köyü”nde ve *Tebriz*'in batı taraflarında imar faaliyetlerinde bulunmuş ve bu köy “Arguniye” olarak adlandırılmıştı. Argun Han, İslamiyet'i kabul etmeyen İlhanlı hükümdarlarından. Argun Han'ın putperestler için yaptırdığı mühim binaya Argun Han'ın tasviri çizilmişti (Barthold, 1963: 80). Argun Han, Budist dinine inanıyordu. Bahşılara değer veriyordu (Sümer, 1991: 356).

Tebriz şehrinin üçüncü bölümü diyebileceğimiz “Müslüman İlhanlılar Dönemi”, şehre önemli imarethaneler kazandıran Gâzân Han (1295-1304) dönemidir. Kendinden önceki İlhanlı hükümdarlarının yaptığı gibi İlhanlılara yön verme konusunda inisiyatif, İslam dinine geçmiştir. Müslüman olması, devletin diğer bölümlerini düzenlemek için ilk ve en önemli dinî-kültürel değişim hareketidir. Devletin bütün kurumlarıyla İslamlaştırılmasıyla İlhanlıların siyasi-sosyal ve idari açıdan tam anlamıyla Yakın Doğu devlet modeline dönüşüm sürecini başlatmıştır. İslamiyet'e geçmesiyle Tebriz şehrine önemli katkılarda bulunmuştur (Şahin, 2015: 2010). Birçoğu siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan mutlaka yapılması gereken düzenlemeler olarak görülse de Gâzân Han'ın devleti adına yapmış olduğu iddia edilemez ancak İslam'ın hayatına ve davranışlarına yön veren önemli unsurlardan olduğu ifade edilebilir (Şahin, 2015: 223).

Edebiyat

Tebriz, diğer alanlarda olduğu gibi *edebiyat* alanında da gerek Orta Çağ'da gerekse günümüzde hâlâ kendisinden söz ettirmektedir. Özellikle şiir alanına verdikleri önem oldukça fazladır ve burada eşsiz şiirler yazan şairlerin mezarlığı vardır. İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevîler dönemine başkentlik yapmış olan şehirde sanat ve kültürün yanı sıra özellikle edebiyat alanında “Âşık” tarzı şiir söyleme geleneği oldukça yaygındır. Safevîler döneminde “Âşık” tarzı şiir söyleme geleneği Şah İsmail (1501-1524) tarafından daha da yaygın hale gelmiştir. Yaygınlaşan bu alan âşık edebiyatına büyük ustaların yetişmesini sağlamıştır. Yetişen bu şairlerin şiir dilleri, Farsçanın yanı sıra Türkçe şiir söylemekten geri kalmamışlardır. Tebriz'de âşıklık muhiti, İran'da yaşayan âşıklık geleneğinin en güçlü ve en canlı muhitlerden biridir. Şehir, çevreden almış olduğu göçlerle Türk nüfusunun yaşadığı en büyük kentlerden biri haline gelmiştir (Kobotarion, 2008: 45).

Günlük Hayat

Tebriz'in günlük yaşamına dair Jean Chardin, “*Tebriz meydanı dünyada gördüğüm en büyük meydandır. Türkler buraya birkaç kez otuz bin asker dizmişler. Burası, akşamları sunulan eğlencelerle zaman geçirmek isteyen ahaliyle dolup taşıyordu. Bu eğlenceler oyunlar, hüner gösterileri, panayır cambazlarının yaptıkları güldürüler, güreşler, boğa ve koç dövüşleri şeklinde; nesir ve şiir yarışmaları ve kurt dansları da yapılıyor, Tebriz halkı da bu dansı seyretmekten keyif alıyordu. İran'da Tebriz'den daha güzel, daha leziz ve ucuz yaşanabilecek bir yer yoktur*” (2014: 322) diye şehrin güzel, hoş, eğlenceli ve renkli günlük yaşamını anlatırken aynı Tebriz'i gezen Clavijo, “*Tebriz hâkiminin adamları, bize hiç iyi*

davranmadılar. Hatta amaçları, bizi soymaktı. Bunun için bütün eşyalarımız, elbiselerimizi, paralarımızı, atlarımızı ve eğerlerimizi kısacası her şeyimizi alıp götürdüler ve kampımıza muhafız dikteler. Mısır ve Türkiye elçilerine de aynı şekilde davranılmıştı. Onların da bütün eşyaları götürülmüş ve hepimizden zorla alınan bu eşyaların büyük bir kısmı yağmalanmıştı” (2016: 239) diyerek şehrin diğer bir yüzünü olumsuzlukla ve şikâyetle dile getirir.

Josaphat Barbaro, Tebrizlilerin inançlarına dair yaşamış olduğu bir anı şöyle anlatmakta; *“Başka bir gün Tebriz’de idim. Ölülerin hayırları günüydü ve halk, o gün bir merasim yerine getiriyordu. Bu tür günler, sadece onlar arasında yaygın değil aynı zamanda Hristiyanlar arasında da tesadüf ediliyordu. Mezarlığa gitmiştim ve uzaktan seyrediyordum. Bir mezarın yanına oturmuş bir adam gördüm. Çok sayıda kuş, özellikle kargalar ve çaylaklar onun etrafında sıçrayıp oynuyorlardı. Bir ölünün cesedi sandım. Orada bulunan kişilerden birisine: “Bu nedir?” diye sordum. “Yaşayan azizlerden ve pirlere biridir. Onun gibi bir adam hiçbir ülkede bulunmuyor.” diye cevap verdiler. Sonra “Bu kuşları görüyor musun? Her gün buraya gelip taneleri topluyorlar bu adam onlardan birini çağırdığında o kuş hemen onun yanına gidiyor, çünkü o adam Allah’ın evliyasıdır.” dediler. Sonra benim de gidip, onu yakından görmem için ricada bulundular. Daha yakına gittik. Bir taş atımlık mesafe kadar vardık. İhtiyar adam, et ve diğer yiyecekler bulunan bir kap ile görülüyordu. Kuşlar, ondan tane almak için ihtiyarın suratının yakınından bile uçuyorlardı. Ama o kuşları eliyle yere bırakıyor, bazen onlara bir parça et veriyordu. Halk, kendi tasavvuruna göre onun kerametleri hakkında hikâyeler anlatıyordu. Bütün bunlarla birlikte bu konuşmaların akıllı insanların yanında, delilik ve hezeyan belirtilerinden başka bir şey göstermeyeceği mümkündür” (2016: 105) kanaatıyla oradan ayrılmıştır.*

Önemli Şahıslar

Tebriz, Orta Çağ’da parlak ve zengin hayatının yanında kültürel ve bilimsel alanlarda yetiştirdiği şahıslarla da ön plana çıkmış, adından söz ettirebilmiştir. Bu anlamda pek çok önemli şahıs ismi vermek mümkündür. Celaleddin Tebrizî, bunlardan birisidir. “Sühreverdiye Tarikatı”nın Bengal’de yayılmasını sağlayan ilk mutasavvıflardandır. Tebriz’de dünyaya gelmiş (532/1137). Tebriz’de babasının da bağlı olduğu Bedreddin Ebu Said-i Tebrizî’ye intisap etmiş ve O’nun vefatının ardından Bağdat’a gidip *Sühreverdiye*’nin piri Pehabeddin es-Sühreverdi’ye bağlanmıştır (Ceyhan, 2011: 13).

Şems-i Tebrizî, 582/1186 yılında Tebriz’de doğmuş, Tebriz’in tasavvuf ortamında yetişmiş, büyük bir hak dostudur. Mevlâna Celaleddin-i Rumî’nin çeşitli lütuf ve ihsanına mahzar olmuş arif bir kişidir. Küçük yaşlarda metafizik konularla ve dinî ilimlerle meşgul olmaya başlamıştır. Kendine göre planlı, programlı bir hayat yaşar, riyazet yaparak günlerce bir şey yemez, arzu ettiği şeylerden bir süre uzaklaşmayı tercih eden biriydi. Böylece nefsinin kontrol altına almaya özen göstermiştir (Özönder, 2005: 13). Tebrizî hakkında geniş bilgiler Eflakî tarafından anlatılmaktadır. Bugün Konya’da Şems-i Tebrizî Zaviyesi vardır ve Şems-i Tebrizî’nin lahdi burada etrafı çevrili kullanılmayan kapatılmış bir kuyunun üzerindedir (Güven ve Arpaguş, 2004: 145).

Reşidüddin Fazlullah, hekimlikle birlikte tarih, siyaset, tefsir, tıp, felsefe, ziraat ve jeoloji sahalarında muhtelif eserler telif etmiş, görevde bulunduğu süre zarfında pek çok imar faaliyetlerine girişmiştir. Tebriz’e inşa ettirdiği “Rab’ı Reşidî” gibi bir ilim merkezi, azledilip idam edilmesinin ardından muhalifleri tarafından yerle bir edilmiştir. Tarih sahasında kaleme aldığı “Camiu’t Tevarih” bilinen ilk dünya tarihi olarak kabul edilmektedir. Reşidüddin Fazlullah’ın eserlerinden bir kısmı muhtelif risalelerden oluşmuş mecmualar şeklindedir. Farklı konuların kaleme alınmış risalelerden oluşan eserlerinden biri olan “Mecmua’i Reşidiyye” bizzat müellifin kendisi tarafından bir araya getirilerek tasnif edilmiştir.

Eseri "Camii't Tevarih"i tamamladıktan sonra Olcayto (1304-1316)'nun teşvikiyle Kur'an ilimleri alanında bazı manaları açmak ve şerh etmek maksadıyla telif ettiğini kendisi bizzat belirtmiştir (Şafak, 2019: 166). Reşidüddin, Sultan Olcaytu'nun zehirletilmesi işine karışmakla itham edilerek yargılandı. Sultan Olcaytu'yu zehirlediği iddia edilen oğlu İzzeddin İbrahim ile birlikte Ebher yakınlarında idam edildi. (17 Cemaziye'l-evvel 718) Reşidüddin'in naşı bir süre Tebriz sokaklarında dolaştırıldıktan sonra Tebriz yakınlarında inşa ettirdiği "Rab'ı Reşidî" adlı külliye'deki türbeye defnedildi (Özgüdenli, 2008: 20).

Sonuç

Kaynaklardan Tebriz'in idari, siyasi, iktisadi, dinî, sosyal ve kültürel tarihine dair birçok bilginin olması sebebiyle çalışma, Orta Çağ'da Tebriz başlığı ile sınırlandırılmıştır. Kaynaklar doğrultusunda Tebriz'in özellikle Orta Çağ'da birkaç önemli şehirden biri olduğu anlaşılmıştır. İlk çağlardan günümüze kadar çeşitli idarelerin altında siyasi, dinî, ticari, sosyal, kültürel ve sanat gibi birçok alanlarda her geçen gün gelişen ve her daim değeri artan bir şehir olma özelliği ile etkinliğini ve önemini daima koruyabildiği görülmüştür. Şehirleşmede ve imarlaşmada sahip olduğu ve sunduğu imkânlarla, insanları ve devletleri cezbeden; her zaman elde edilmesi, gidip görülmesi gereken bir yer olarak dikkat çektiği gözlenmiştir. Zaman zaman doğal afetlere maruz kalmış olsa da şehrin dış etkenlerden fazla etkilenmediği, güzelliğini ve cazibesini hiçbir zaman yitirmediği de kabul edilmesi bir gerçektir. Tebriz gerek tarihî gerekse kültürel dokusuyla akademisyenlerce incelenmesi, araştırılması ve unutulmaması gereken bir coğrafya olarak değerlendirilmeyi beklemektedir.

Kaynakça

- AKYILDIZ, Yasin ve ABAY, Ali Rıza. (2017). "Vakıf Müessesesinin Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, s. 141-157.
- ATEŞ, Nilüfer. (2017). "Osmanlı'da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, s. 155-164.
- AYDIN, Şami. (2018). "Sasani Kültürü ve İslam'ın Çatışma Alanı İran". *Mevlana Sosyal Araştırmaları Merkezi*, S. 3 (4), s. 66-76.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. (2007). *Tarihte Tebriz*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAKIR, Abdülhalik ve diğerleri. (2015). "Erken Ortaçağda Tebriz". *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1, s. 69-99.
- BARBARO, Josaphat. (2016). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. (Çev.: Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- BARTHOLD, Wilhelm. (1963). *Âzerbaycan ve Ermenistan*. (Çev.: İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 18 (14), s. 77-87.
- BAYAT, Oruç Bey. (2014). *İlişkiler Bir Şii/Katolik*. (Çev.: Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- BAYRAM, Mikail. (2002). "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'i- Reşidî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler". *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*. s. 102-127, İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- BEDİRHAN, Yaşar. (2017). "Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7(13), s. 223-236.

- BİLGİLİ, Ali Sinan. (2011). "Tebriz", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 40, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 219-222.
- BOZKURT, Nejat. (2002). "Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, S. 2, s.153-179.
- CEYHAN, Semih. (2011). "Tebrizî Celaledin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 222-223.
- CHARDIN, Jean. (2014). *Chardin Seyahat-namesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*. (Çev.: Ayşe Meral), İstanbul: Kitap Yayınları.
- CLAVİJO, Ruy Gonzalez de. (2016). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*. (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: Köprü Yayınları.
- COŞKUN, Derya. (2020). "Tebriz'de Kurulan Feodal Bir Devlet: Revvadiler (948/1071)". *Uluslararası Tarihi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 23, s. 1-23.
- ÇINAR, Orhan. (2019). *Çağatay Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- ÇIRALI, Leyla. (2020). *Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Tebriz'in Eski-Çağ Tarihi (Başlangıçtan Demir-Çağı Sonuna Kadar)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- DAĞLI, Yücel ve diğerleri. (2016). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahat-namesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*. C.2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DOĞAN, Sema. (2003). "Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 73-89.
- ESKİKURT, Adnan. (2014). "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları". Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, s. 15-40.
- GÜVEN, Rasih ve ARPAGUŞ Safi. (2004). "Mevlana Celalettin ve Şems-i Tebrizi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, s. 135-148.
- HAYKIRAN, Kemal Ramazan. (2015). *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HOURCADE, Bernard. (2000). "İran", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 429-437.
- JAHN, Karl. (1971). "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz". *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, S. 4, s. 28-33.
- KARADAŞ, Cafer. (2003). "Selçukluların Din Politikası". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 95-108.
- KAVRAZ, Mustafa ve diğerleri. (2020). "Tebriz ve İsfahan Örneklerinde Grand Bazarlar". *The Turkish Online Journal Of Design*, S. 3, s. 254-270.
- KAYA, Seyfettin. (2019). "İlhanlılar Dönemi'nde Meraga ve Tebriz Gözlemleri". *Turkish Studies Historical Analysis*, S. 4, s. 929-946.
- KHABBAZİ, Akram Kazemipour. (2018). *Tebriz Gök Camî'yi Tanıtıcı Afiş Uygulamaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- KIVRAK, Nilgün. (2009). *Tebriz'de Sanayi ve Sanayiye Dayalı Çevre Sorunları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Enstitüsü.

- KOBOTARİON, Nabi. (2008). *Tebriz Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KÜPELİ, Özer. (2011). "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 2, s. 69-98.
- MAHMOUDİ, Ghassem. (2010a). *Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MAHMOUDİ, Ghassem. (2010b). "Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı". *Coğrafi Bilimler Dergisi*, S. 2, s. 169-188.
- Marco Polo. (2019). *Seyahat-name*. (Çev.: Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul: Alfa Yayınları.
- NASIRABADI, Gülseren Azar. (2021). "Harezşahlar Devleti Dönemindeki Dinî Uygulamaların Tarihi Örneklerle Değerlendirilmesi". *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 1, s. 83-103.
- NASKALİ, Esko. (2000). "İran", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 394-395.
- OCAK, Aydın. (2009). "Selçuklular", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 36, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 375-377.
- ONULLAHİ, Seyidağa. (1982). *XIII-XVII Eserlerde Tebriz Şehri (Sosyal-İktisadi Tarihi)*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- ÖZCAN, Selim. (1994). *(1727/H.1140) Tarihli Tapu Tahrir Defterlerine Göre Tebriz Sancağı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZERGİN, M. Kemal. (1959). *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. (2008). "Reşidüddin Fazlullah-ı Hemadanî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 35, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 19-21.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. (2020). *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar Kaynaklar ve Araştırmaları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ÖZÖNDER, Hasan. (2005). *Mevlana'nın Gönül Dostları*. (Ed.: Abdüsettar Yazar), Konya: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- POLAT, Kader. (2010). *V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- REZAI, Davud. (2004). "Tebriz'in Gök (Mavi) Mescidi Kara Koyunlu Türkmenlerinin Kültürel Mimari Eseri". *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. (Ed.: Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal), s. 345-363, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği.
- SELÇUK, Keziban. (2014). "Nahçıvan Devlet Halı Müzesi'nde Sergilenen ve Azerbaycan Halılarının Bir Grubunu Oluşturan Tebriz Halıları". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 32, s. 39-54.
- SHABESTANI, Dilak Rostamzadeh. (2017). *Kapalıçarşıların Mekânsal Analizi; Tebriz ve İstanbul*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- SİPAHİOĞLU, Abdulvahid Yakup. (2007). "X-XI. Asırlarda Müslüman Topluluklar: Siyasî İstikrarsızlık Karşısında Kültürel Bütünlük". *Turkish Academic Research Review*, S. 2, s. 42-51.

- SÖNMEZ, Selami. (1987). *İlhanlı Medreseleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SPULER, Bertold. (1957). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*. (Çev.: Cemal Köprülü), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞÜMER, Faruk. (1991). "Argun", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 3, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 355-357.
- ŞAFAK, Turgay. (2019). "Reşidüddin Fazlullah-ı Hemadanî, Letayifü'l Hakayik". *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 42, s. 166-172.
- ŞAHİN, Hanefi. (2015). "Camii't Tevarih'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları". *Bilig*, S. 73, s. 207-230.
- ŞAHİN, Hanifi. (2016). "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü". *İLTED*, S. 45, s. 109-138.
- TAVERNİER, Jean-Baptiste. (1980). *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*. (Çev.: Ertuğrul Gültekin), İstanbul: Kervan Yayınları.
- ÜSTÜNDAĞ, Mehlika. (2011). "İbn Battuta Seyahatnamesine Göre XIV. Yüzyıl İran Coğrafyasında Sosyal Yaşam". *İranyat Dergisi*, s. 45-65.
- YAZICI, Nesimi. (2017). *Afrika'da Kurulan Bağımsız İslam Devletleri, İslam Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- YILMAZ, Cüneyt. (2017). *İran'da Yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan-İran İlişkilerine Etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YUVALI, Abdülkadir. (1996). "Geyhatu Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 14, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 44-45.
- YUVALI, Abdülkadir. (2000). "İlhanlılar", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 102-105.